BUDDHA STUPAS IN MYANMAR : A STUDY

Ankura (from Myanmar)
Research Scholar
Department of Sanskrit, Pali&Prakrit
BhashaBhavana, Visva-Bharati, Santiniketan

Introduction

Siddhartha, the prince who was to come to be the Buddha, was born into the royal family of Kapilavastu, a small kingdom in the Himalayan foothills. His was a celestial conception and miraculous birth, at which sages predicted that he would become a universal conqueror, either of the physical world or of men's minds. It was the latter defeat that came to pass. Giving up the pleasures of the palace to pursue the true drive of life, Siddhartha first tried the path of severe asceticism, only to abandon it after six years as a futile exercise. He then sat down in yogic meditation beneath a Bodhitreeuntil he attained enlightenment. He was known hereafter as the Buddha,or "Perfected one".

Buddhist art is the artistic trains that are influenced by Buddhism. It comprises art media which depict Buddhas, bodhisattvas, and other entities; notable Buddhist figures, both historical and mythical; narrative scenes from the lives of all of these; mandalas and other graphic helps to practice; as well as physical objects associated with Buddhist practice, such as Vajras, bells, stupas .

During the 2nd to 1st century BCE, sculptures developed more explicit, representing episodes of the Buddha's life and teachings. These took the form of votive tablets or friezes, usually in relation to the beautification of stupas. Although India had a long sculptural tradition and a mastery of rich iconography, the Buddha was never signified in human form, but only through Buddhist symbolism. This period may have been aniconic.

Burma is now known as Myanmar. Myanmar professed Theravada Buddhism. The Myanmareseare a Mongolian race but their tradition instead of harking back to China mentions to India.When we read their chronicles it seems as if they are descendants from Buddha's

clanrnen living in Upper India. Even their folklore is mostlyHindu and most of their towns had two names, one vernacular and the other Indian. A few of these names are due to Indian immigrants such as Ussa, Talaing etc. Ussa, the old name of Pegu is the same word as Orissa. Pegu was colonised by Orissa. Talaing is deserved from Telengana, a region on the Madras coast.Myanmar is geographically located on Eastern side of India. Myanmar may be divided into two partsUpper Myanmar and lower Myanmar. Lower Myanmar is cut off from Indian continent by wide seas and Upper Myanmar is divided from main landof India by Assam, Manipur hill as well as by the Arakan hill range. Lower Myanmar or Ramannadesa was known in Indian literature as Suvannabhumi or Sunannadipa.

According to traditions, whichare also conserved inchronicles the history of religion in Myanmar begins with a legendary visit of the Buddha himself. Buddhism is not a religion at these all, in the sense in which the word is commonly comprehended. It is not a scheme of faith or worship. In Buddhism, there is no such thing as belief in a body of dogma which is able to be taken on faith, such as belief in a Supreme Being, a creator of the universe, the reality of an immortal soul, a personal savior or archangels who are theoretical to carry out the will of the Supreme Deity. Buddhism starts as a search for truth.

STUPAS ARCHITECTURE OF MYANMAR

Buddhist Art of Myanmar is the first show in the West focusing on works of art from collections in Myanmar. The exhibition includes approximately 70 spectacular works-including stone, bronze and wood statuaries, textiles, paintings, and lacquer ritual devices from the fifth through the early twentieth century. Artworks contain objects produced for temples, monasteries, and personal devotion, which are presented in their ancient and ritual contexts.

Myanmar, also formally known in the English language as “Burma” from the period of British control until 1989, is one of the most ethnically diverse countries on earth. Today the nation is home to over one hundred officially accepted ethnic groups, each with its own distinctive way of life, language and obedience to a variety of belief systems. Although nearly ninety percent of Myanmar’s populations count themselves as Buddhists, the country also is home to many

Christians, Hindus, Muslims and animists. Buddhism was established in Myanmar around 500 BC or the middle of the first millennium, centuries after the Buddha's demise in India. The faith was likely brought to Myanmar by Indian monks and traders during their communications with local kingdoms.

The base of the stupa is made of bricks covered with gold plates. Above the base are walkways that only monks and other males can access.Stūpas (Palik- Thūpa, Anglo-Indian 'tope'), derived from the root *Stūp* (to heap), are mounds or tumuli. The practice of erecting stupas over corporeal relics was pre-Buddhists. In reply to Ananda's query about the ceremonies to be performed after the demise of the Master, Buddha remarked that his bones, left after cremation, should receive the honors of the universal monarch by Stupas erected over them at the crossing of four highways

The evolution of Stupa architecture is too much interesting in Myanmar, because geographically, Myanmar is between two big countries and some influences from Thailand and Cambodia also. The dome endured the major architectural element in the Burmese stupa and was made more bell-like, developing a shoulder and a slight concavity at the base of the bell. These changes constitute what appeared the classical model for the Burmese stupa that has a square base of several settled terraces provided with a stairway on each side that leads up to one or two octagonal walkways upon which sits a round bell-shaped dome that extends upward into a conical, ringed spireBuddhist faith.

BUDDHA STUPAS IN MYANMAR

To a Buddhist, the erection of a Stupa, even of sand, was an act of profound merits. Stupas are known in Ceylon as Dāgāba, this being derived from PaliDhātu-gabbah (Sanskrit- Dhātu-garbha), structure containing within its womb, garhba corporeal relics, Dhātu. The term Chaitya, derived from Chitā, 'funeral pyre' was generally used by the Buddhist in the sense of Stupa (e.g.-Mahāchaitya of Dhānyakataka), though in its wider, connotation, it included a temple, a sacred tree (vriksha-chaitya) and even an image of Buddha. ofKaityas two kinds of Sariras.

The diameter of the stupa, which was enlarged to about twice its original size is 120ft, and the height, excluding the railing and umbrella, is 54 ft. The surface of the dome was plastered. A second stone-paved pathway for circumambulation was provided at the ground-level by an encircling stone ground-balustrade demarcating the sacred precinct from the outside.

BUDDHA STUPAS IN YANGON AND PAGAN

The Bagan-era stupas in turn were the examples for later Burmese stupas in terms of symbolism, form and design, building techniques and even materials.

The Shwezigon is located at the center of an enclosure wall, roughly 750 ft. (230 m) on each side that is entered by four gates. There are a large and varied number of shrines, monuments, smaller zedi and temples within the enclosure walls. They date from numerous eras, and more are regularly added. On the eastern side two inscribed pillars placed there by King Kyanzittha record the pagoda history in the Mon language. Interestingly, the inscription does not mention King Anawrahta, who started the construction in the mid-11th century

The ground-balustrade consists of a series of uprights connected by three cross-bars, the reticular ends of which are mortised into the sockets of the former. The sacred pagoda of Shwedagon Pagoda is the most famous Buddhist pagoda in Myanmar, as it is believed that, to contain relics of the four previous Buddhas of the presentKappa. These relics comprise the staff of Kakusandha, the water filter of Koṇāgamana, a piece of the robe of Kassapa, and eight strands of hair from the head of Gautama.

The stupa'splinth is made of bricks enclosed with gold plates. Above the base are terraces that only monks and other males canreceives. Nextits is the bell-shaped part of the stupa. Above that is the turban, before the inverted alms bowl, reversed and upright lotus petals, the banana bud and then the umbrella crown.

The crown is landfilled with 5,448 diamonds and 2,317 rubies. Immediately previously the diamond bud is a flag-shaped vane. The actual top-the diamond bud-is tipped with a 76 carat (15 g) diamond. People all over the country, as well as monarchs in its history, have

provided gold to the pagoda to maintain it. The exercise continues to this day after being begun in the 15th century by the Queen BinnyaThau, who gave her weight in gold. There are four entries, each leading up a flight of steps to the platform on Singuttara Hill. A pair of giant logogriphs guards each entrance.

A stupa, also called a pagoda, is a huge structure, typically with a relic chamber inside. The Baganstupas or pagodas developed from earlier Pyu designs, which in turn were based on the stupa designs of the Andhra region, mainlyAmaravati and Nagarjunakonda in present-day southeastern India, and to a smaller extent to Ceylon.

BUDDHA STUPAS IN MYAUK-U RAKHINE.

Myauk U was the old capital of Rakhine (Arakan) Kingdom. Established in 1431 by King Min Saw Mon the city grew to a population of 120,000 in the 16th century. It was an important trading port in the Bay of Bengal and was always filled with foreign traders – Europeans, Arabs, Indians, Mon from Hansawaddi, Burmese from Ava. Hundreds of interchange ships, on their way from Europe to the exotic eastern trading cities like Java, were docked at the Rakhine port of Myauk U. At its highest state, Myauk U controlled half of Bangladesh, including Dhaka and Chittagong, half of lower Burma and current Rakhine (Arakan) state. However, the hay days of Myauk U ended abruptly in early 19th century when it fell to Burmese invasion from Ava.

There are a high number of pagodas in Myauk U. Although less in numeral compared to Bagan, the unique style of the pagodas of Myauk U is a testament to the glorious history of the Rakhine kings who built them. Their colour can generally distinguish pagodas in Myanmar; the red pagodas of Bagan, the whitewashed ones in Sagaing and Mandalay, and the darkened, green-tinged examples in Myauk U. There are more than 70 temples, stupas and other ruins around Myauk U. Some of the well-known ones are listed below.

The Shai-Thaung Temple also spelt Shitthaung, is a famous temple in Myauk U. The name means Temple of 80,000 Buddha Images, and is also distinguished as the 'Temple of Victory'. **Shit-Thaung** is a well-known temple in Mrauk U, which means 'Temple of 80,000 Images', and is also known as the 'Temple of Victory'. It is the most

well-known temple in Rakhine. The temple was built in the 16th century by *King Min Bin* to commemorate his conquest of Bengal.

It is situated on the western face of Pho-khaung hill, nearby to the Andaw-thein temple and north of the Royal Palace. It is a central bell-shaped stupa, enclosed by four smaller stupas at the corners, and several smaller stupas surrounding them– a style typical to all Burmese pagodas. The temple built in 1535–1536 by King Min Bin to commemorate his conquest of Bengal. It is situated on the western face of Pokhaung hill, north of the Royal Palace, and adjacent to the Andaw-thein Temple.

It is typical of the numerous Buddhist temples found in Burma: a central bell-shaped stupa, surrounded by four smaller stupas at the corners, and a multitude of even-smaller stupas surrounding them. At the east the temple, there is a renewed (though about 75 years old) addition of a flight of stairs and tazaung. There is a core of hall at the heart of the temple, which can be easily accessed.

Hundreds of Buddha statues streak the main hall, some of them in their original positions, others changed to place from nearby excavation sites. However, the Shitthaung's most foremost feature is not the central hall, but rather the three layers of maze-like corridors that encircle the main building. The three corridors comprise countless reliefs of Buddhas, Bodhisattvas, Kings of Spiritual abodes, Devas, guardian spirits, the 550 Jātakas, Arakanese culture and animals, both real and mythical.

The Shite-Thaung temple is the main charm of Myauk U. Adjacent to it lies another famed temple, the Htukkanthein Temple (Htukkan Ordination Hall). Due to Mrauk U's tropical place, much of its temples have been destroyed by the monsoon rain. It was discovered in 2003 that the central stupa had started to leak, dissolving away some of the intricate statues in the two chambers. To prevent this, the local archaeological department hastily poured agglutinate over the stupas. This prevented the statues inside from being demolished, but it also destroyed the outer appearance of the temple, which was the focal pagoda to most of the northern Arakanese.

CONCLUSION

I have been mention Buddhist stupas In Myanmar that is very population in Myanmar. Myanmar Buddhist Stupas is famous in Myanmar and Mostly Buddhist Stupas design is copied from India Buddhist Stupas, Thailand,Khemar or Cambodia and Sri- Lanka. That is also earlier Buddhist Stupas.

BIBLIOGRAPHY

Bapat, P.V. & Takasaki, J.N. (1959), Progress of Buddhist Studies in Ceylon, Burma, Thailand, Cambodia, Laos, Vietnam, China and Japan, in Bapat, V.P., 2500 Years of Buddhism*, Delhi: Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, pp. 370–83.*

Brill,Akira Shimada, 2012, Early Buddhist Architecture in Context: The Great Stūpa at Amarāvatī (ca. 300 BCE-300 CE), 322, *Buddhist Art News*. Retrieved 2014-01-27.

Chakrabarti, Dilip K., 1995, "Buddhist Sites across South Asia as Influenced by Political and Economic Forces". World Archaeology.27 (2): 185–20.2

Jayyed, AlīJāvīd,Tabassum,World Heritage Monuments and Related Edifices in India, Volume 1 p.50 by Algora Publishing, New York.

Martin, Lerner, 1984, *The flame and the lotus: Indian and Southeast Asian art from the Kronos collections*, New York: The Metropolitan Museum of Art.

Susan L. Huntington: "*Early Buddhist art and the theory of aniconism*", Art Journal, Winter 1990.

Than Tun, 1959, "*History of Burma: A.D. 1300–1400*". Journal of Burma Research Society XLII (II).

अवतारतत्त्वविमर्शः

डा.रुरुकुमारमहापात्रः
अध्यापकः,पुराणेतिहासविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,तिरुपतिः

अवतारतत्त्वं हिन्दुधर्मस्य मुख्यो विषयः । यद्यपि वेदेषु अवतारस्य सूचनामात्रं विद्यते, तथापि पुराणेषु विस्तृतविवेचनं समुपलभ्यते । उपासनानिमित्तं भगवतः साकरत्वमपेक्षते । भगवान् विभिन्नेषु अवतारेषु साकारत्वं प्राप्तवान् । निराकारोऽपि भगवान् अवतारमाध्यमेन रूपं गृह्णाति । तैश्च रूपैः आराधितो भगवान् भक्तेभ्योऽमृतं ददाति । सम्पूर्णकलायुक्तो भगवान् सर्वेषु वस्तुषु व्याप्य वर्त्तते । सांसारिकेषु जीवेषु भगवत्कलायाः सत्ता अनुभूयते । जीवानां मध्ये अस्याः भगवत्कलायाः तारतम्यं दृश्यते । उद्भिदेषु एकस्याः स्वेदजेषु द्वयोः, अण्डजेषु तिसृणां जरायुजेषु चतसृणां, मनुष्येषु पञ्चकलाभ्यः अष्टकलापर्यन्तानाञ्च कलानां विकाशो दृश्यते । अष्टकलातः अधिकानां कलानां विकाशो देवैः ऋषिमुनिभिश्चांऽगी क्रियते । अतो भगवत्कलानामाधिक्यात् अष्टकलातः आरभ्य पञ्चदशकलापर्यन्तं भगवतः अवताराः आगच्छन्ति । किन्तु स्वयं भगवान् अथवा तत्पूर्णावतारः केवलं षोडश कलापरिपूर्णो भवति। अतः मत्स्यादि-श्रीरामान्ताः अवताराः पञ्चदश कलामध्ये स्थिताः वर्तन्ते। केवलं भगवान् श्रीकृष्ण एव पूर्णावतारः कथ्यते । षोडश कलापूर्णत्वात् कृष्णः स्वयं भगवान् कथ्यते । भागवते तदेव प्रतिपादितं यत्- "एते[1] चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति"। अयमेव कृष्णः स्वयं भगवान् अपि कार्यार्थं पूर्णावताररूपेण स्वयमेवाऽवतरति । अस्मात् ज्ञायते यद् भगवतः रूपद्वयं विद्यते। सर्वेश्वररूपमवताररूपञ्चेति । अनेनाऽवताररूपेण भगवान् धर्ममर्यदा-रक्षणार्थं युगे युगे अवतीर्य्य असाधूनां विनाशेन साधूनां रक्षणेन च स्वकार्यं सम्पादयति।

अधुनाऽवतारप्रयोजनं शास्त्रदृष्ट्या विचार्यते । जगत्यस्मिन् यदा धर्मस्य ह्रासोऽधर्मस्य वृद्धिः गोब्राह्मणानां विषादः सज्जनानामुद्वेगः, पापीनाञ्च समुल्लासो जायते, तदा भगवान् स्वयमाविर्भूय धर्मं रक्षति अधर्मं नाशयति दुर्जनान् निहत्य सज्जनान् च पालयति । स्वावतारस्य प्रयोजनं भगवान् श्रीकृष्णः एतदेव गीतायां स्वयं कथयति यत्- "यदा यदा हि धर्मस्ये"ति । अत्राऽवतारधारणस्य प्रयोजनानि ज्ञायन्ते - प्रथमं सज्जनानां संरक्षणं, द्वितीयं दुष्टानां दमनम्, तृतीयञ्च धर्मस्य संस्थापनमिति । अनेन प्रकारेण ब्रह्मपुराणादिष्वप्यवतार-प्रयोजनमाविष्कृतं

वर्तते। धर्मसंस्थापनादिकं भगवता प्रेरितेन केनाऽपि योगसिद्धजीवेन कर्त्तुं शक्यते । किन्तु जीवानां मोक्षो भगवत्प्राप्तिरूपो नान्येन केनापि भवितुमर्हति । अतः स्वयं भगवान् अवतीर्य्य विभिन्नानि रूपाणि धृत्वा कर्माणि च कृत्वा जीवानां मोक्षप्राप्तिं सरली- करोति । भगवान् यानि रूपाणि नामानि च स्वीकृत्य कर्माणि करोति तानि नामरूपकर्मादीनि कीर्त्तयन् शृण्वन् स्मरन् च सांसारिको जनो मोक्षं लभते । अतो जीवानां निःश्रेयसः साधनम् एवाऽवतारस्य मुख्यं प्रयोजनम् । एतदेव भागवते कथितं यत्-

नृणां[2] निःश्रेयसार्थाय व्यक्रियभगवद्रूपः ।
अव्ययस्याऽप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ।। इति ।

पुनश्च भागवतदृष्ट्या जीवानां शिक्षणमेव भगवतः अवतारप्रयोजनं भवति । भगवान् विभिन्नेष्ववतारेषु यानि कर्माणि करोति, तेषु यानि लौकिकानि तानि जीवैः अनुकरणीयानि भवन्ति। तानि कर्माण्यनुकृत्य मानवः समाजे श्रेष्ठपुरुषरूपेण प्रशस्यते। पुनश्च भगवता ये धर्माः तेषु तेष्ववतारेषु पाल्यन्ते तान् पालयित्वा मानव आदर्शपुरुषो भवति । अतो भगवतोऽवतारधारणं केवलं राक्षसाणां वधार्थं न भूत्वा लोकशिक्षार्थमपि भवति। भागवते पञ्चमस्कन्धे हनुमता एतदेव प्रतिपादितं यत्-

मर्त्यावतारस्त्विह[3] मर्त्यशिक्षणं ।
रक्षो वधायैव न केवलं विभोः इति ।।

अतोऽस्माभिः सामूहिकभावेन प्रयोजनद्वयं ज्ञातमभूत् । एकं मुख्यम् अपरञ्च गौणं भवति। गौणं तु धर्मसंस्थापनं दुष्टनिवारणं सज्जनपालनञ्च भवति । मुख्यप्रयोजनस्य प्रतिपादकं मुख्यतः श्रीमद्भागवतं वर्तते। गौणप्रयोजनस्य प्रतिपादिकानि ब्रह्म, विष्णु, देवीभागवत, महाभागवतानि वर्तन्ते । यद् भवतु भगवतोऽवतारो जीवानां मोक्षाय, सत्शिक्षायै, धर्मप्रवर्त्तनायाऽधर्मनाशाय, दुष्टविनाशाय शिष्टपालनाय चोदिष्टो भवति ।

विज्ञानदृष्ट्याऽवतारवादः -

पौराणिकोऽवतारवादो विज्ञानसम्मतो वर्तते । ईश्वरः सर्वरूपत्वात् सर्वेषु भूतेषु स्थित्वा सर्वाणि रूपाणि धारयति । अतो मत्स्यादिरूपेणैकस्येश्वरस्याऽऽविर्भावो विज्ञानसम्मत एव । अपि च मत्स्यकूर्माद्यवतारग्रहणक्रमे विज्ञानसमर्थितस्य सृष्टिक्रमस्य समर्थनं दृश्यते । पाश्चात्यवैज्ञानिको डारविन् महोदयः सृष्टेः क्रमं दर्शितवान्। तन्मते सृष्टिः प्रथमतः क्षुद्रप्राणिभ्य आरभ्य

महज्जीवपर्यन्तं प्रचलति । प्रारम्भकाले जन्तवो बुद्धिहीना आसन्। अनन्तरं क्रमशस्तेषु बुद्धेर्विकाशोऽभवत् । तथैव पौराणिकावतारवादे प्रथमतो जलीयजीवेभ्यः सृष्टिर्भवति । तत उभयचराणां ततश्च स्थलचराणां जीवानां सृष्टिर्जायते । तदनु पशुत्वमानवत्वयोः समावेशेन जीवसृष्टिर्भवति । ततो मानवताया विकाशो जायते । मानवसृष्टौ च वामनाकृतीनां मानवानां, ततः शास्त्रास्त्रजीविनां मानवानां विकाशो भवति । ततश्च सभ्यानां विकशितानाञ्चादर्शमानवानां प्रतिष्ठा भवति । अनन्तरं राजनीत्यादिकुशलताद्वारा संसारे शान्तिस्थापकानां मानवानां बहुलता दृश्यते । अनेन प्रकारेण विज्ञानदृष्ट्या मत्स्यकूर्मवराहादीनामवताराणां यथार्थताऽनुभूयते । विज्ञानमते प्रथमतः समग्रं विश्वं जलमयमासीत् । अतः प्रथमं जलजन्तोः मत्स्यस्य सृष्टिरभूत् । सृष्टेरिममेव विकाशं ज्ञापयितुं पुराणे मत्स्यावतारः प्रथमतया कथितः । ततो जले स्थले च समानरूपेण विचरणशीलाः कूर्मसदृशाः प्राणिन उत्पद्यन्ते, एतदेव कूर्मावतारे स्पष्टीकृतम् । तदनु केवलं स्थलचरजीवानां सृष्टिर्जायते भगवतो वाराहावतारः इदमेव सूचयति । ततः पशुमानवयोः सम्मिलनेन प्रादुर्भूतो नृसिंहावतारो मानवस्य प्रथमसृष्टिं सूचयति । यस्यां सृष्टौ मानवत्वेन सह पशुत्वस्यापि सत्ताऽनुभूयते ततो मानवसृष्टिः पूर्णतया भवति । किन्तु तत्र मानवाकारे किञ्चित् ह्रस्वत्वमथवा खर्वत्वमनुभूयते । एतद् वामनावतारः सूचयति । ततो मानवेषु शस्त्रास्त्रप्रयोगेनाऽन्यान् भयभीतान् कुर्वन्तः समर्थमानवा दृश्यन्ते । तेषां प्रतिनिधित्वं करोति परशुरामावतारः । ततः समाजे आदर्शं स्थापयितुमादर्शमानवानामुपयोगिता जायते। तेषां प्रतिनिधिः रामावतारः । ततः राजनीतेः आध्यात्मिकतायाश्चाऽवश्यकताऽनुभूयते । राजनीतौ अध्यात्मज्ञाने च कुशलतायुक्तानां मानवानां समादरो भवति । एतज्ज्ञापयति रामकृष्णावतारः । ततश्च मानवे यदा हिंसायाः प्रावल्यमनुभूयते तदाऽहिंसां प्रतिष्ठाप्य शत्रूनपि वशीकर्त्तुं कृपालोः मानवस्याऽवश्यकता जायते । तस्य प्रतिनिधिः बुद्धावतारः। अन्ते संसारे शान्तिं स्थापयितुं दुष्टजनान् च दमयितुमतिसमर्थस्य जीवस्य प्रयोजनं भवति । अयमेव कल्क्यवतारोऽस्यैव प्रतीकभूतो वर्तते ।

अवतारवादे पौराणिकक्रमः सृष्टिवादे वैज्ञानिकक्रमश्च द्वावेव युक्तिपूर्णौ प्रतीयेते । धार्मिकदृष्ट्या पौराणिकमतं, भौतिकदृष्ट्या वैज्ञानिकमतञ्च युक्तियुक्तं वर्तते । अतोऽवतारवादस्य विज्ञानिसम्मतत्वं सर्वै विद्वद्भिः समर्थितमेव ।

अवतारभेदाः -

पुराणेष्ववतारस्य पञ्चभेदाः स्वीक्रियन्ते (क) पूर्णावतारः (ख) अंशावतारः (ग) विशेषावतारः (घ) अविशेषावतारः (ङ) नित्यावतारश्चेति ।

प्रथमतः कलादृष्ट्या अवतारः पूर्णावतारः, अंशावतारश्चेति द्विधा विभज्यते। नवमकलातः पञ्चदशकलापर्यन्तं प्रकाशितोऽवतारः अंशावतारः कथ्यते । संपूर्णाभिः षोडशकलाभिः प्रकाशितोऽवतारः पूर्णावतारः कथ्यते । परशुरामः द्वादशकलावतारः आसीत् । किन्तु रामचन्द्रेण कलाहरणात् परं स परशुरामः केवलं मुनिमात्रमभवत्। भगवान् रामश्च अंशावतार एव । नृसिंहोऽपि तथाभूतोऽस्ति । एतेषु पञ्चदशकलाभ्यन्तरे एव कलानां विकाशः आसीत् । किन्तु भगवान् श्रीकृष्णः पूर्णावतारो वर्तते । स एव षोडशकलापरिपूर्णः स्वयं भगवान् एव कार्यार्थं स्वरूपेण अवतीर्णः आसीत् । अंशावताराणां कर्म एकदेशस्थमेककालस्थञ्च भवति । किन्तु पूर्णावतारस्य कर्म सकलभूमण्डलस्य सकलकालस्य च हितकरं भवति । तत्कर्मणा सर्वेषां जीवानां हितं जायते । तदनन्तरं निमित्तभेदात् अवतारद्वयं भवति । विशेषाऽवतारः अविशेषावतारश्चेति। विशेषावतारः दीक्षासमये शिष्याणामन्तःकरणे भगवत्सत्तारूपेण प्रकाशितो गुरुर्भवति । अतो गुरुः ब्रह्मादिरूपेण पूज्यते । अविशेषाऽवतारो भगवद्भावस्याऽवेशेन जीवेष्वपि भवति । यस्मिन् जने यदा भगवद्भावस्याऽवेशो भवति तदा स भगवच्छमो भवति । अन्यथा साधारणजन इव प्रतीयते । सनकादिकुमारेषु, नारदे, पृथुप्रभृतिषु महापुरुषेषु भगवत्सत्ताहेतोः एते अविशेषावताराः कथ्यन्ते । अतः पद्मपुराणे कथ्यते यत्-

आविष्टोऽभूत् कुमारेषु नारदे च हरिर्विभुः ।
आविवेशं पृथुं देव शंखी चक्री चतुर्भुजः ।। इति ।

नित्यावतारश्च सर्वेषु जीवेषु भवति । सर्वेषां प्राणिनां हृदयेषु भगवान् अन्तर्यामिरूपेण स्थित्वा तान् पापकर्मतः निवारयति, पुण्यकर्मसु च प्रेरयति । अनया प्रेरणया प्राणिनां सदा पापकर्मेभ्यः संकोचः पुण्यकर्मसु च प्रवृत्तिर्जायते । एतदतिरिच्य भक्तसमाजे भगवतः अर्चावतारनाम्ना एकोऽवतारः प्रसिद्धोऽस्ति । पूजानिमित्तं मृत्पाषाणादिभिः प्रतिष्ठिताः मूर्त्तयो भगवतः अर्चाविग्रहाः कथ्यन्ते । अर्चाविग्रहेषु भगवच्छक्तेः प्रवेशोऽनुभूयते। अतोऽयं भगवच्छक्त्यावेशः अर्चावतारः कथ्यते ।

गर्गसंहितायां देवर्षिनारदः अवतारस्य षड्भेदान् प्रतिपादयति । यथा- अंशावतारः, अंशांशावतारः, आवेशावतारः, कलावतारः, पूर्णावतारः, परिपूर्णावतारश्चेति । सृष्टिकर्त्ता ब्रह्मा

भगवतोऽंशावतार: कथ्यते। मचीच्यादय: ऋषय: अंशांशावतारा: कथ्यन्ते । भृगुप्रभृतय: मुनय: आवेशावतारा: सन्ति । मत्स्यकूर्मादय: कलावतारा: भवन्ति । श्रीरामनृसिंहादय: पूर्णावतारा:, भगवान् श्रीकृष्णश्च परिपूर्णावतार: कथ्यते । अनेन प्रकारेण कार्यार्थं प्रकाशमानस्य भगवत: कलाऽऽवेशादिभेदेन बहुभेदभिन्नावतारा: शास्त्रेषु प्रतिपाद्यन्ते ।

सन्दर्भा : -

1. भागवते- १.३.२८
2. भागवते- १०/२९/१४
3. भागवते- ५/१९य५

सन्दर्भग्रन्था : –

१. श्रीमद्भागवत महापुराणम्- गीता प्रेस्, गोरखपुर, सं.- २०४२

२. संस्कृत हिन्दीकोशः - वामन शिवराम आप्टे, मोतीलाल वनारसी दास, दिल्ली, १९८४

३. अमरकोष: - अमरसिंह, वेंकटेश्वर प्रेस्, वम्बई, १९८२

------------- 0 -------------

ICT INTEGRATION IN EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Rahul Balmiki [*]
Dr. Subhash Misra [†]

ABSTRACT

Growth and development, quality of life and prosperity are the prime concern for any society but these all must be sustainable. Unbalanced development at the cost of future is a matter of concern for all nations nowadays. Various efforts are being done to promote sustainability in which education has been playing pivotal role. Education is the most powerful weapon for change in society and ICT has driven the force of education. ICT has revolutionized the whole world and has enhanced the knowledge power and helped in bringing change in attitude and value system of people through education. Sustainability can be promoted by utilizing ICT resources in various ways.This paper thus emphasizes the role of ICT for Interactive, Participatory, collaborative and exploratory learning. It also looks at the possible challenges for promoting sustainable development through ICT such as ICT literacy, selection of appropriate media, budgetary constraints, lacks of maintenance culture, human resources and infrastructure related problems. This paper also highlights how ICT promotes education for sustainable development (ESD).

KEYWORDS: ***Information Communication Technology (ICT), Education for Sustainable Development (ESD), Prospects, Challenges.***

INTRODUCTION:

Today, we are living in a knowledge-based global world where countries around the globe are dependent upon information and communication technologies (ICTs) to bring sustainable development. ICTs stand for information and communication technologies which can be defined as a "device set of technological tools and resources used to communicate, and to create, disseminate, store, and manage information".

[*] Research Scholar, Department of Education, Sikkim University (A central University), Gangtok, Sikkim. Email: Rahul007.edu@gmail.com
[†] Assistant Professor, Department of Education, Sikkim University (A central University), Gangtok, Sikkim. Email: smisra@cus.ac.in

Information and Communication Technologies (ICTs) refers to a technology employed in the form of tools, equipment and application which include printed media, broadcasting technologies like- radio and television, as well as newer digital technologies such as computers, digital video camera, laptop, telephone, mobile and the internet which have been considered as potentially powerful enabling tools for educational change and sustainable development. The term ICT also refers to: *information channels* such as the *World Wide Web,* online database, electronic documents, management and accounting systems, intranet, etc. communication channels such as e-mail, electronic discussion groups, electronic conferences, the use of cell phones, etc. hardware and software used to generate, prepare, transmit and store data such as computers, radio, TV, computer programmes/tools etc. (International Institute for Sustainable Development, 2007).

One of the important challenges that are faced by the developing countries today is how to use ICT to make information and communication services available to a wide range of users to achieve sustainable development. ICT provides the way and mechanism for transporting data in a number of formats including text, images, sound and video which can be used for improving the services. ICT's application enables information to be collected, analyzed and then the desired information to be distributed to the targeted clientele. When different ICTs are used wisely and judiciously they are said to expand access for sustainable development. ICT is playing a vital role in the field of education in so many ways. It provides immense help and assistance to students, teachers, educational planners, administrators and researchers in performing their responsibilities as adequately as possible.

What is Sustainable Development?

Sustainability is a philosophy, an idea and way of life about producing or preserving anything for an indefinite period without damaging the environment and compromising with future. In this social, cultural, economic, political and scientific growth are balanced to enable development with environment and improved quality of life. Sustainable development addresses the local contexts of these all areas. The United Nations defines sustainable development as a "development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs". Present communities have a responsibility to live

a useful life within existing ecological limits while conserving natural resources. The ideals and values that form a basis of sustainability include equity, gender sensitivity, peace, tolerance, poverty reduction, indigenous and cultural socio-economic perspectives, social justice, environmental preservation and restoration and natural resource conservation etc.

What is Education for Sustainable Development (ESD)?

Education is considered as a primary source of transformation towards sustainable development. Education increases the capacity to transform our ideas, visions and values into reality and also empowers people to play their role in the society effectively. Education can transform a society through the transmission of knowledge. So, through ICT knowledge can be transferred to the individual for the better development of a society. ESD is a process of achieving sustainable development and it encompasses the three pillars: Society, Economy and Environment. UNESCO, as the lead agency spearheading the UNDESD "UN Decade of Education for Sustainable Development" (2005-2014), defines ESD as the promotion of values and ethics through education at different levels to make an impact on people's lifestyles and behaviours and help build a sustainable future. Education for sustainability is seen as a vision and a mission of personal and social change and involves empowering all citizens to be leaders in the transition to a more sustainable future.

Broadly speaking, the principal characteristics of ESD are:

- Interdisciplinary and Multi-methodological approach
- Wholistic perspectives
- Environment oriented
- Long-term goal oriented
- Participatory and action-oriented
- Community participation
- Utilization of local resources
- Locally and globally relevant contents and contexts.

To achieve sustainable development, education is essential. Education literally means the process of imparting intellectual, moral and social skills and values to learners for particular purpose. Education and

training are the key processes by which human beings and societies can reach up to their fullest potential. Education is the key for sustainable development. Today education has become crucial which enables the policy planners, policy implementers and citizens of tomorrow to create world as per own choice and needs, it provides new ways for a better more sustainable future. Education for Sustainable Development (ESD) is the way forward if we want to equip our young generation to meet the environmental challenges of today and tomorrow. Education for sustainable development (ESD) is the acquisition and development of knowledge, attitudes, skill, and values that enhance balanced participation in providing solutions to social and environmental challenges during developmental process, thus making it possible to achieve development that meets the needs of the present without making the future at stake. Educating people for sustainable development should provide skills, perspectives, values and knowledge to live sustainably. Vare& Scott (2007) suggest, "Whether we view sustainable development as our greatest challenge or a subversive litany, every phase of our education system is being urged to declare its support for education for sustainable development"

In 2015, the United Nations General Assembly adopted the Sustainable Development Goals (SDGs). This represent a universal, ambitious, sustainable development agenda, an agenda "of the people, by the people and for the people," crafted with UNESCO's active involvement.

These identified 17 goals which can be achieved through Education are – No Poverty, Zero Hunger, Good Health and Well Being, Quality Education, Gender Equality, Clean Water and Sanitation, Affordable and Clean Energy, Decent Work and Economic Growth, Industry, Innovation and Infrastructure, Reduced Inequalities, Sustainable Cities and Communities, Responsible Consumption and Production, Climate Action, Life below Water, Life on Land, Peace, Justice and Strong Institutions, Partnership for the Goals. These goals can be realized with the help of education.

Role and Importance of ICT in Education:

A vibrant education sector is essential for developing human capital in any society. ICT can play a vital role in increasing access to education as well as providing better quality education to meet the society needs. A study conducted by the International Institute for Communication and Development (IICD) indicated that 80% of its participants felt more aware

and empowered by their exposure to ICT in education and 60% stated that the process of teaching as well as learning were directly and positively affected by the use of ICT. It can equip teachers to transform their potential by providing them improved educational content and more effective teaching methods. In this context continuous effort is needed in updating and enhancing their contents and methodologies which are necessary to keep pace with the constant advancement of technology and society. Through e-learning and e-teaching resources and other interactive educational materials, the whole education system can be improved to a large extent. ICT can play vital role in improving the learning process also through more interactive educational media, materials and means that can increase motivation among learners and facilitate the acquisition of knowledge, attitudes and skills. The use of various electronic and multimedia devices such as radio, television, videos and computer software can provide more learner centric, joyful, challenging and engaging learning environment for students of all ages and strata. Twenty-first century education has been focused on a shift from the traditional teacher-centered pedagogy to more ICT driven learner-centered pedagogy. Active, participatory, reflective and collaborative learning environments facilitated by ICT contribute to the creation of environment conducive for young learners. In addition ICT skills that come along with this shift in pedagogy are also useful for today's job market also. Education, Economy and governance can also be improved through ICT. By supporting management and reforming administrative procedures more effectively, ICT would serve as an active agent for changes in the whole system. ICT is having great potential to enhance education, economy and societal developments.

Increased Access to Education through ICT

ICT can be used worldwide in increasing accessibility and improving the relevancy as well as the quality of education. ICT caters in providing good educational opportunities to the marginalized as well as the vulnerable groups because of its general availability of information as well as unprecedented speed. With the help of ICT students can learn in a new and interesting mode of learning. It is also a suitable for the teachers as it helps them in using different strategies, tools and techniques. When we talk about ICT, it fills the space between the meeting of teachers and students and distance is not regarded as an obstacle in education because of the new creation of technology, it is no longer necessary for teachers and students to be at the same place.The distance mode of learning has become popular and

easy nowadays because of the boon of ICT, as it provides plenty of online learning materials covering a large number of subjects which are easily accessible to the students. Therefore, the learners as well as teachers nowadays does not have to depend only on physical materials like printed books, which is often said to be outdated in the developing countries. In addition, many world-leading conventional universities are now offering some of their academic courses through various ICTs for their distant learners and have established themselves as dual mode universities. With the applications and processes of e-learning which include web-based learning, computer-based learning, virtual classrooms and digital collaboration, where content is delivered via the internet, intranet, extranet, satellites etc, have become globally accessible.

The Role of ICT in Education for Sustainable Development

ICTs play important role in promoting ESD in Two ways:

1. By increasing access to educational contents (e.g., via distance learning, Educational networks and databases); and
2. By providing appropriate media for dissemination of information and promoting innovative ways of interaction to facilitate the learning.

ICT applications are being designed to promote collaboration, reflective and experience- based learning which is emerging as key pedagogical methods conducive to education for sustainability. The field of geography is one of the first where experts are increasingly using ICT tools as central to the curriculum, including Mapping and Graphics software, Geographic Information Systems (GIS) and Global Positioning Systems (GPS). ICT is playing significant role. This is evident with the fact that today apart from communication satellites we are having satellites which are transmitting data related to remote sensing, weather forecast, agriculture, education, training and awareness etc.

There are many collaborative learning projects on the Internet easily available and accessible like Yahoo, Google's various tools etc including Google groups, maps, docs, e-mail and its "Talk" chat application etc and so many other searching platforms which are also easily available and accessible.Social media like Facebook, twitter, whatsapp and many other social networking sites are disseminating information worldwide and influencing the global community.

Prospects of ICT for Sustainable Development in Education:

The prospects of the ICT towards the Sustainable development can be perceived through different streams of dimensions, some of the important dimensions are as under:

- **Enhancing Education:** ICT has been playing very important role inimproving the quality of education by enhancing teaching and learning both.

Teaching: ICTs have also been used to improve access and the quality of teacher training. For example various teacher training institutions taking advantage of the internet to provide better teacher professional development opportunities to pre-service and in-service teachers. Nowadays, ICT has been increasingly used for enhancing education system. It has revolutionized the learning environment and made learning more joyful and participatory.

- **Interactive learning:** Interactive learning is a process of integrating network or use of computer in classroom delivery. ICT based learning environment may provide potential for the implementation of interactive learning which students are supposed to be active, to get feedback from teacher or from the ICT tools, with the objectives that they can develop their understanding and build new knowledge. ICT helps students in their learning activity since it triggers them to collect and share ideas and information. Applying ICT also helps student to be independent in their learning. ICT-supported learning encourages interaction and cooperation among students, teachers, and experts regardless of where they are.

- **Participatory learning:** Participatory teaching is a form of a reflective teaching approach which is sometimes termed as interactive teaching method or learner centered teaching method. This method stresses the subjectivity of learners and the self construction of knowledge. With the help of ICT the teaching learning becomes much more interactive in a way it becomes a two way process, where the learner as well as the teachers gets much more involved. Henceforth, ICT helps the child to be more reflective.

- **Collaborative learning**: The ICT based environment easily helps the teacher to be serving as guide, counselor and coordinator. It encourages collaborative learning and enhances student's critical thinking in solving a problem. Hence it will promote familiarity and collaboration

in the relationship between teacher and students rather than authoritativeness.

- **Exploratory learning:** ICTs allow learners to explore and discover rather than merely listen and remember. Direct class teaching, where broadcast programming substitutes for teachers on a temporary basis; school broadcasting, where broadcast programming provides complementary teaching and learning resources not otherwise available, and general educational programming over community, national and international stations which provide general and informal educational opportunities.

INTEGRATION OF ICT FOR ESD (EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT):

For Integration of ICT in Education for Sustainable Development, the first and foremost thing is orientation about sustainability and role of education for sustainable development. To achieve the goal of sustainability educational planners and practioners must be acquainted with the concept and process of sustainability. Another important aspect is use of ICT. Now days, ICT has revolutionalized all the sphere of life including education but appropriate use of ICT is still challenge which needs proper orientation about availability, feasibility of ICT resources including proper knowledge of integration mechanism. In traditional education system there are various areas which can be explore for sustainable development. So, there is a need to identify core areas in which education for sustainable development is to be implemented. Keeping in view those identified core areas the existing curriculum must be analyze andthe areas which need to be incorporated in existing curriculum should be identified and implemented in a planned process, for which phase-wise plan should be prepared. On the basis of mandated thrust areas the curriculum should be re-designed and necessary physical and humane resources should be arranged. For effective implementation ICT resources should be integrated in education. For assessment of effectiveness of implanted curriculum proper evaluation strategy must be device and transmitted curriculum must be evaluated accordingly. The following figure shows Integration of ICT in Education for Sustainable Development.

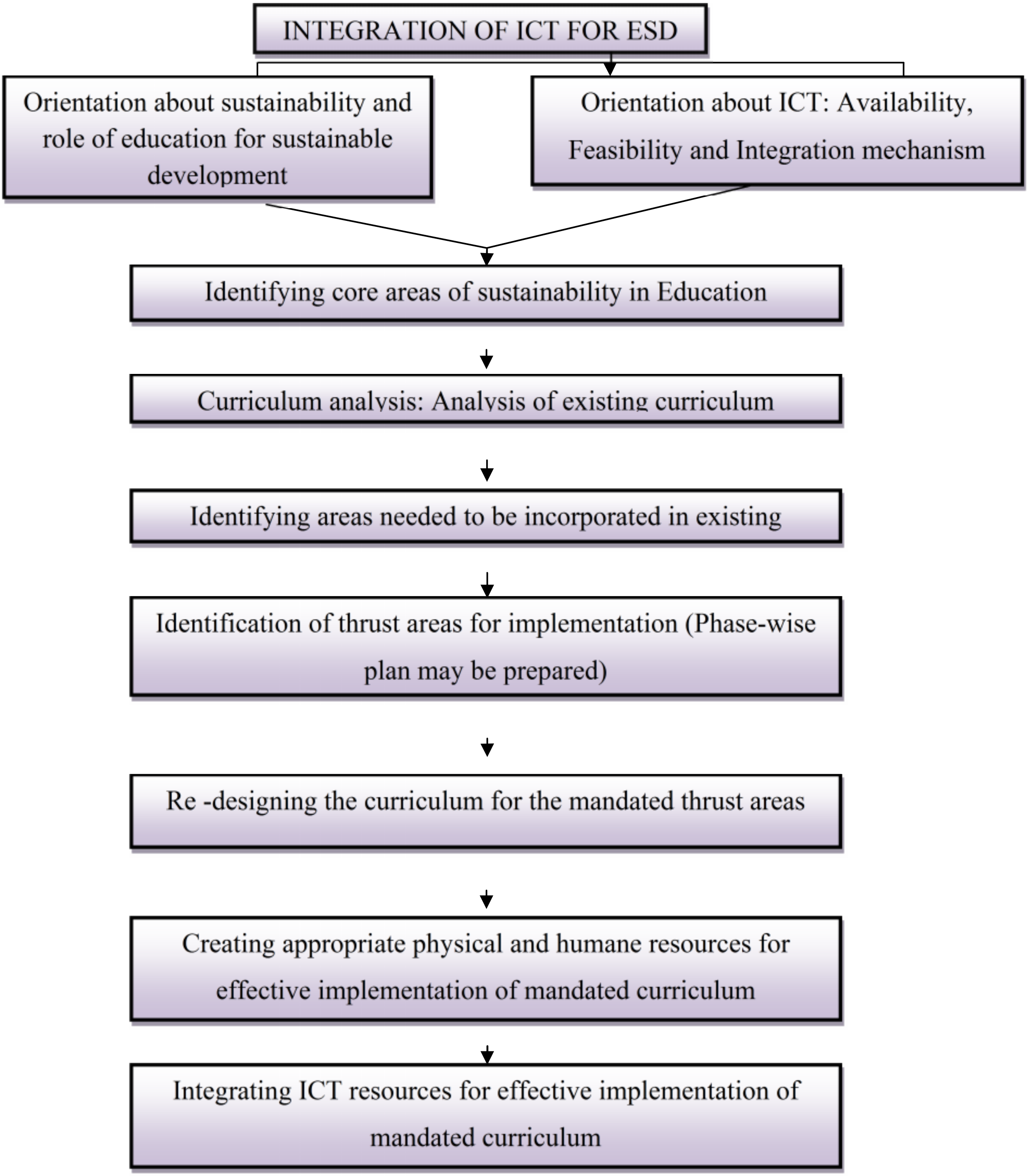
INTEGRATION OF ICT FOR ESD
Orientation about sustainability and role of education for sustainable development
Orientation about ICT: Availability, Feasibility and Integration mechanism
Identifying core areas of sustainability in Education
Curriculum analysis: Analysis of existing curriculum
Identifying areas needed to be incorporated in existing
Identification of thrust areas for implementation (Phase-wise plan may be prepared)
Re -designing the curriculum for the mandated thrust areas
Creating appropriate physical and humane resources for effective implementation of mandated curriculum
Integrating ICT resources for effective implementation of mandated curriculum

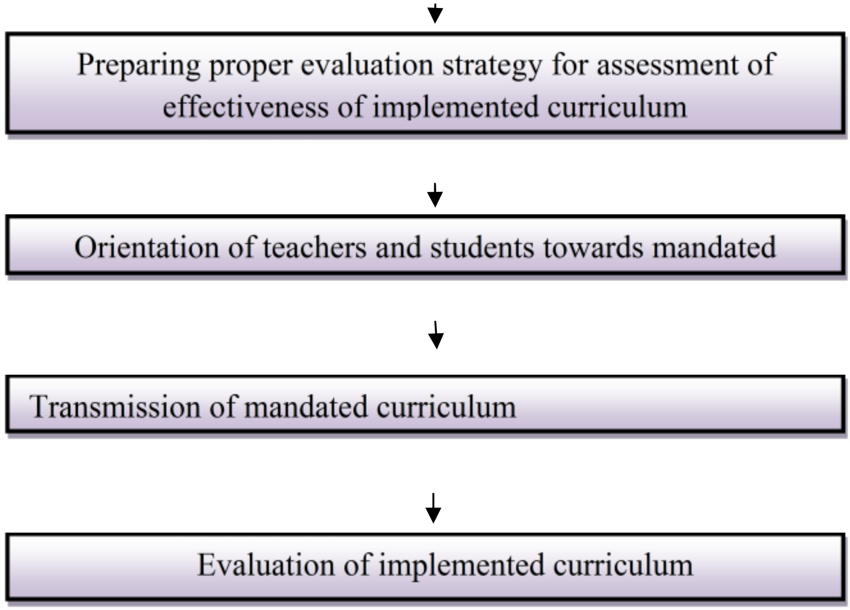

Challenges of ICT for Promoting Sustainability Development:

ICT is one of the tools that are used in promoting sustainable development in both developed and developing countries. Nevertheless, there are some challenges faced in the integration of ICT effectively. The significant challenges are outline below:

- **ICT Literacy:** Despite several efforts of government and attraction of young generation towards ICT, a large chunk of population is still lagging behind in ICT literacy.Young generation is definitely excelling whereas elderly people are yet to be familiar to new technology. Still many teachers, professionals, workers are not having interest and attitude which is a major challenge.
- **Selection of appropriate media:** Today we are having plenty of ICT resources and media readily available but the problem is the appropriateness. What is appropriate for who is still challenge in selection of appropriate media?
- **Financial Constraints:** Many government institutions feel they are under-funded, and lack of capital budget means there is no enough money to spend on sustaining ICT facilities and activities. Most capital budget for ICT has to be spent on activities that contribute to immediate goals. In the

absence of proper budgetary provisions it is very difficult to retain and sustain ICT facilities though having importance.

- **Maintenance related Issue:** ICT resources need regular maintenance in order to sustain it, but unfortunately, most of the developing countries neglect it due to scarcity of fund. Secondly, they focus more on expansion rather than sustaining the already created infrastructure. This seriously affects proper implementation of ICT.
- **Need of Skilled Human Resources:** ICT requires considerable technically skilled man power to implement which is also a challenge.
- **Attitude towards ICT**: There are many people who are still not having positive attitude towards uses of ICT. They feel more comfortable with the traditional media. Especially in education sector we find that despite of several efforts of government, the traditional teachers are not interested for utilizing ICT resources though they are having well equipped infrsaructural facility. We need to create positive attitude towards uses of ICT resources.
- **Lack of Information:** The most important challenge is that lack of information in the field of ICT. There are many people, particularly teaching and research staff, who do not know about the issue of sustainable ICT. The teachers are still following the traditional methods of delivering lectures and information to students. So it is very necessary that students and teachers should enhance their information in using ICT tools in teaching and learning process.
- **Infrastructure-related Challenges:** Before any ICT-based programme is launched, policymakers and planners must carefully consider the following:-
  - ICT resources should be affordable and easy to use.
  - ICT resources should be in the ratio of population.
  - Adequate physical infrastructure should be available to house the technology.
  - A high level internet access facility should be available. Internet connectivity in rural areas is still a challenge. Even in urban areas also poor network connectivity is a big problem.

- The availability of electricity is another challenge. In most of the developing countries large areas are still without a regular supply of electricity which is also a challenge for proper implementation of ICT for sustainable development of the society.

CONCLUSION

Education for sustainable development needs proper attention on social, political, economic, scientific, and ecological aspects based on our cultural and indigenous life styles which are in harmony with our nature and community resources; and are better means to save our future. Education needs to come more closure with community for sustainable development. Rapid growth may be necessary but not sufficient if it is at the cost of our future. Education has to play pivotal role in changing our society for growth, development and progress without compromising with future. Education has to aware the society from dangers of fast growing unidirectional advancements which are unable to keep harmonious balance among the resources, environment and population.

It is an undeniable fact that ICT plays a vital role in sustainable development for both developed and developing countries. Consequently, we should try to minimize some of the challenges attributed to the implementation of ICT facilities. The government and other stake holders must take necessary measures on proper implementation of ICT facilities in order to achieve goals and objective of sustainable development. A rigorous analysis of the present status of application of ICT in education system is urgent need of the time. ICT-based interventions must be promoted and it must take into account its current institutional practices and arrangements keeping in view the availability and feasibility. The awareness and understanding of the potentials of different ICTs when applied in different contexts for different purposes and awareness of priority educational needs should be identified and utilized for sustainable development.

The specification of existing sources of financing and the development of strategies for generating financial resources to support ICT should get priority. Government should provide adequate fund for availability and maintenance of ICT facilities.In this era of modern scientific innovations and the emergence of new technologies, ICT plays a very important role in education for sustainable development. So to facilitate education for sustainable development the knowledge and the

utilization of ICT resources become necessary for the upliftment and progress of an individual as well as for the society.

REFERENCES

- Bingimlas, K.H. (2009). Barrier to the successful integration of ICT in teaching and learning environment: A review of the literature. *Eurasia journal of mathematics, science & technology education*, 5(3), 235-245.
- Dash, D. &Satapathy, M.K. (2007).Education for Sustainable Development: Role of College and Teacher Training Institutions, University News, 45(49).
- Ghavifekr, S., et al. (2012). ICT integration in education: Incorporation for teaching & learning improvement. *The Malaysian online journal of education technology*, 2(2), 24-45
- Gutterman, B., et al. (2009).White Paper Information & Communication Technologies (ICT) in Education for Development, New York. *Global alliance for ICT and Development*
- International Institute for Sustainable Development, (2007) “ICT for sustainable Development” [Online] Available http://www.iisd.org/ dated: 22/02/2017.
- Makrakis, V., &Kostoulas-Makrakis, N. (2012). Course curricular design and development of the M.sc.programme in the field of ict in education for sustainable development, University of Crete, Greece. *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 14(2), 5–40.
- Moodly, A.L. &Adu, E.O. (2014). Information and Communication Technology (ICT) in Education for Sustainable Development (ESD): Quality Teaching and Learning Outcomes. *J Communication*, 5(2), 197-202.
- Paas, L. (2008). How Information and Communications Technologies Can Support Education for Sustainable Development Current uses and trends.*International Institute for Sustainable Development (IISD)* Retrieved from www.iisd.org Dated: 14/09/2016
- Rabah, J. (2015). Benefits and Challenges of Information and Communication Technologies (ICT) Integration in Québec English

Schools. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 14(2), 24-31.

- Saidu, A., Soba, B. M. and Tukur, Y.(2009). Promoting Sustainable Development through ICT in Developing Countries. *International Journal of Research in Education*, 2(1), 100 – 106.Retrieved from www.eajournals.org. Dated: 14/09/2016
- Saidu, Abduraman, Tukur Y. andAdamu Suleiman H. (2014). Promoting Sustainable Development through ICT in Developing Countries. Journal of Education and Practice, Vol.5,No.14. Retrieved fromhttp://www.iiste.org/
- Saidu ,Anthony J. Ukwumonu , Buba M. Soba ,Salawu Akeem (2014) Maximizing the Use of Multimedia for Effective Teaching and Learning in Nigerian Tertiary Institutions, *International Journal of Management Sciences* Vol. 3, No. Retrieved from http://docplayer.net/35724249
- Vare, Paul. & Scott, W. (2007). Learning for a Change: Exploring the Relationship between Education and Sustainable Development. *Journal of Education for Sustainable Development*, 1 (2), 191-198. ISSN 0973-4082

---------------- 0 ---------------

ISSUES, CHALLENGES AND BEST PRACTICES IN INCLUSIVE EDUCATION FOR CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

Sharmila Yadav*[*]
Dr. Sanat Kumar Rath[†]**

ABSTRACT

Education is the right of every child because it equips him to meet the challenges of life. It is critical for growth of any society. It is most effective vehicle of socio-economic empowerment. Growth is meaningful and sustainable only when it is inclusive i.e. contributed and enjoyed by all.*The children with disabilities (CWD) need this all the more, to supplement their differential talents so that they can prepare themselves for a happy, productive and useful life*. Worldwide, Persons with Disabilities (PWDs) are most marginalized hence their diversity and extent of disability need customized rehabilitation approach, which complicates the situation further. *As per Census 2011, there are 26.8 million PWDs (2.2 percent of population) in India and therefore inclusive growth cannot be imagined without them.*Credible sources perceive inclusion in education as a process of addressing and responding to the diversity of needs of all learners through increasing participation in learning, cultures and communities, and reducing exclusion within and from education (UNESCO, 2005). It therefore involves a range of changes and modifications in content, approaches, structures and strategies, with a common vision which covers all Children with Special Educational Needs and a conviction that it is the responsibility of the regular system to educate all children (UNESCO, 2005). In this context, an Inclusive School must put flexibility and variety at its core. This should be evident in the structure of the school, the content of the curriculum, the attitudes and beliefs of staff, parents, and pupils, and the goal should be, 'to offer every individual a relevant education and optimal opportunities for development' (UNESCO, 2005). Parents and pupils themselves have important contributions to make to shape the implementation of inclusion (Lindsay, 2007). *In India although there are many policies which advocate Inclusive*

[*] *Assistant Professor, Department of Education, Vinaya-Bhavana, Visva-Bharti, Santiniketan.*

[†] *Assistant Professor, Department of Education, Vinaya-Bhavana, Visva-Bharti, Santiniketan.*

Education of Children with Special Needs but still it is far behind in achieving the goals of Education for All. An attempt has been made in this paper to examine various issues, challenges and some of the good practices like The SikshitYuvaSewa Samiti (SYSS), The Joyful Inclusion Training Programme, and Udisha-Portage Project running across India etc.

[*Key Words: Inclusive Education, Children with Special Needs, Best Practices in India.*]

INTRODUCTION:

Education is the right of every child because it equips him to meet the challenges of life. It is critical for growth of any society. Growth is meaningful and sustainable only when it is inclusive i.e. contributed and enjoyed by all. The need for equal opportunities in education has been emphasized by many experts in the field of education. The Ancient Indian writings made it clear that the progress of society and the progress of the individual are complementary and they go hand in hand. Hence, the aim of education in all respects would be developing the individual up to his/her potential as a member of a society and, therefore, leading to development of society. *In ancient India, the informal system of education welcomed all children in spite of the fact these primary schools were held under the shade of a tree or a thatch roof.* There was no formal division in classes and the students learned at their own pace without any fear of examinations or of being declared as pass and fail. Although the idea of inclusive education was not openly expressed in the ancient writings, the thoughts emerging from the ancient literature and from the philosophies of Tagore and Gandhi, all supported the idea of an inclusive society wherein every individual was an important member of the society and education of individuals was a medium of creating a society that provided equal opportunities to all.Inclusion is not something new to the Indian context but it is very much in line with the Common School agenda highlighted in the earlier commissions and policies and recently the RTE Act, 2009.

Issues Related to Inclusion of Children with Special Needs:

There are many issues related to education of children with special needs in inclusive schools. These issues range from ensuring rights of disabled children, access to schools, infrastructure, policies, curriculum, teachers, special educators and other resource persons. *If we donot take necessary action timely these issues may become barriers in achieving the*

goal of inclusive education for children with special needs. Here are some of the issues which need urgent attention:

- Many people working in this field consider these two terms i.e. *integrated education and inclusive education to mean the same thing*. In their words "inclusive education meansincluding children with disabilities in regular classrooms that have been designed for children without disabilities".
- Ensuring that Persons with disabilities can *access an inclusive, quality and free primary education and secondary education on an equal basis* with others in the communities in which they live.
- Ensuring that persons with disabilities are able to access *general tertiary education, vocational training, adult education and lifelong learning without discrimination* and on an equal basis with others. To this end, State Parties shall ensure that reasonable accommodation is provided to persons with disabilities.
- Issues related to disability certificate and assistive devices.
- Employment of teachers, including teachers with disabilities, who are qualified in *Sign Language and/or Braille*, and to train professionals and staff who work at all levels of education. Such training shall incorporate disability awareness and the use of appropriate augmentative and alternative modes, means and formats of communication, *educational techniques and materials* to support persons with disabilities.

CHALLENGES IN INCLUSION OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS IN REGULAR SCHOOLS:

Inclusive education is not simply a transition of terminology from integrated education. *It is a movement, a process that addresses and responds to the diverse needs of learners.* It involves changes and modifications in content, approaches, structures and strategies, with a common vision which covers all children of the appropriate age range and a conviction that it is the responsibility of the regular system to educate all children (UNESCO, 1994). *The guiding principle underlying inclusion is that schools should accommodate all children regardless of their physical, intellectual, social, emotional, linguistic or other conditions.* This should include disabled and gifted children, street and working children, children from remote and nomadic populations, children from linguistic, ethnic or cultural minorities and children from other disadvantaged or marginalized

areas or groups. These conditions create a range of different challenges for the school system. Ithas been realized that in spite of all the efforts by the governmental and non-governmental organizations, many children with special needs are still out of the school system and even if they are enrolled in schools they may not be fully included in the education process. So, in order to ensure inclusive education first we should understand the barriers. There are several socio-economic; socio-cultural, parental and geographical factors that constraints effective teaching and learning in most schools. Some of the challenges in the way to realize inclusive education are:

1. Policy Factors:

The position paper of the National Focus Group on Education of Children with Special Needs, NCERT, 2006, points out that despite the efforts of governmental and non-governmental organizations, there is still a significant need to facilitate access of disabled children to educational institutions and to education in general. It means non implementation of policies is becoming a barrier.

2. Lack of Awareness and Knowledge:

"Yes, I know the Right to Education (RTE) Act expects me to admit children with disabilities in my school, but how I will teach Ambika? She can't hear us, neither can she speak, and she doesn't understand what I try to tell her through my body language?" This is just one example of the reactions of innumerable principals and teachers of government schools across India. All such head teachers and teachers of regular primary schools are well meaning. However, they are severely handicapped by lack of awareness and knowledge about how they can support the learning of children like Ambika by little effort. This situation exists not only in India, but many parts of the world. Many parents of children with disability, not being aware of the developments in this field lose hope for the future of their children. They prefer to sit back and accept their fate without pushing matters any further.

3. Invisibility in the Community:

Disabled children who do not attend school are often invisible in their communities. Parents tend either to over-protect or overlook their children. Fearing for their safety, or for the respect and honor of the family, parents sometimes lock their disabled children in the house when they have to go out, or hide them completely so that neighbors may not even know they exist.

4. Attitudinal Factors:

Researches done on factors which are hindrances to inclusive education shows that the main problem encountered by the parents in educating their children with learning disabilities was stigmatization, negative attitudes from members of the society and parental ignorance.*Negative attitudes to disability are, arguably, the single biggest barrier to disabled children accessing and benefiting from mainstream education.* Negative attitudes can be found at all levels: parents, community members, schools and teachers, government officials and even disabled children themselves. Fear, taboo, shame, lack of knowledge, misinformation and socio-economic values about human life, respect and dignity all encourage negative attitudes towards disability. *The impact of such attitudes is evident in the home, school, community and at the level of national policy-making in terms of planning, budgeting and programming.* At the household level, disabled children and their families often develop low self-esteem, hiding away and shunning social interaction, which can lead directly to their exclusion from education.

5. Socio-Cultural Factors:

Society greatly contributes to the negative attitude towards learners with special needs in education and that the reason for such failure is the cultural believes and values in the society. *Some cultures blame the causes of disability to ancestral sins and other misdeeds and such believes lead to exclusion of such pupils in any school environment*. *Other says that disability is because of mother she is not capable of producing normal child*. Still other believes that because the mother is exposed to solar eclipse, she cut vegetables during the eclipse that's why child is disabled. Studies shows that the attitude reported is generally unfavorable and many teachers, regular pupils and the society at large perceive such learners in a negative light.

6. Parental Factors:

Parental factorshaswell contributed to the problem of exclusion in that the parents of pupils with learning difficulties suffered extreme stigmatization by the members of the society. Many parents in India are ignorant about their child's incapability since they have not taken their children to the hospital at the time of birth and in fact during pregnancy. It's worth noting that majority of members of the community are very

unsupportive and these parents are left to struggle with their problems bearing in mind that most of these parents are languishing in abject poverty. Parents and pupils themselves have important contributions to make to shape the implementation of inclusion (Lindsay, 2007).

7. Dependency:

Dependency, or inter-dependence, is a normal part of daily life. However, the high level of dependency of some disabled children on their carers can be a barrier to inclusion in education and, in some cases, can leave disabled children vulnerable to abuse. Article 23 of the UNCRC states that disabled children has a right to live 'in dignity' and to 'achieve the greatest degree of self-reliance'. However, a significant number of disabled children will always be dependent upon others in daily life, and for their inclusion in groups. Their dignity can be threatened because they depend on others for all routine activities, such as going to the toilet, wearing cloths etc. This can become a problem for both the children and their carers. Children rarely depend on one carer; they may have many, who each perform a variety of roles. Carers in the home are usually relatives, while at school they might be teachers, siblings or classmates – the many different changes of carer can be a problem in itself.

8. Poverty:

There is a strong correlation between poverty and low levels of schooling and educational opportunity. Generally in the case of disabled children, poverty exacerbates and deepens the extent of their disability and social exclusion. Disability may be both a cause and a consequence of a family's poverty. Education programmes aimed at the poorest children may still exclude disabled children, with excuses about expense and lack of expertise being used.

9. Inadequate Physical Resources:

Most of the out of school children with disability are those who are refused admission in the neighborhood schools where all other children of their village go to study. Usually, the major reasons for not granting admission to these children in mainstream schools are that *"we do not have resources for these children" or they should be going to only special schools specially made for these types of children"*.

10. Physical Access:

Travelling to and from school can be very difficult for all children, and is often used as an excuse for not sending disabled children to school.

11. School-based Factors:

School-based factors such as *unavailability of instructional materials, lack of a learner-centered inclusive curriculum and inadequate teaching strategies*. Most of the physical facilities in many schools are highly unsuitable for the SNE pupils. Toilets, playgrounds, play materials, classrooms and building designs which were not adapted to suit the SNE pupils.

12. Class Sizes:

Large class sizes are seen as a barrier to the inclusion of disabled children in all countries. In economically wealthy countries, class sizes of 30 are considered too large, yet in poorly resourced countries, class sizes of 60–100 are the norm. Small, well-managed classes are, of course, more desirable than large classes with inadequate resources.

13. Specialized Teachers:

There are *inadequate specialized teachers to handle the special needs education curriculum*. Teacher preparedness in terms of training and experience poses a great challenge for the implementation of inclusive education. According to findings of many studies, most teachers agreed to the fact that their professional training was inadequate to take charge and impart knowledge and skills to pupils with special needs in education. They embraced the need to undertake specialized further training in special needs education so that they can be professionally prepared to handle such learners.

Best Practices for Inclusive Education in India:

In India, inclusive education is still developing and presently it is not easy to identify ‘good practices’. *Good practices can be analyzed by using three dimensions: creating inclusive culture; producing inclusive polices; and evolving inclusive practices (Booth et al., 2001).*Such practices are possible only when they include **appropriate teacher training, provide accessible schools, child-friendly curricula, appropriate teaching methodologies and evaluation systems,***and developed*

partnerships with families and communities. Here are some examples (initiatives) of best practices:

1. Inclusion of One Page of Information in Textbooks on Disability in Madhya Pradesh:

Aarushi Resource Centre,Bhopal, Madhya Pradesh

i) Over 2000 children with disabilities of Sehore district placed in regular schools with backup support under Sarva Shiksha Abhiyan.Inclusion of one page of information on 15 different aspects of disabilities, one page each in all (6.5 crore) the text books brought out by Madhya Pradesh Textbook Corporation, for generating awareness amongst teachers of regular schools, students and parents.

ii)Computer and Braille literacy for Visually Impaired Students: Preparation of self-learning material on disability issues for 3 lakh teachers of the state. Preparation of 3 video films, one each on Teaching Braille and Teaching Mathematics to the Visually Impaired and one on Teaching Sign Language to the Hearing Impaired for teachers of schools with support from Sarva Shiksha Abhiyan.

iii) Developed innovative posters for generating awareness on inclusive education with captions from Shri Gulzar, the noted writer and lyricist.Generating awareness on disability related issues in the community through films, posters and awareness programmes for various stakeholders.

2. Initiative of Opening a School by Parents:

A Family School in Manipur (Mega Manipur School)

i) If you don't like the quality of education your child gets and complaining about it doesn't help much, there is something else you can do about it-set up your own school. This is what a motley group of parents in the state capital did. *A few years back, when these concerned parents realized that their children were not getting the best of education, they formed a society and pooled funds to create a school that would be "of the parents, by the parents, for their children".*

ii) Four years later, the Mega Manipur Society (MMS) it is often referred to as the parents' club zeroed in on 25 acres of land straddling a hillock and field in TinseedKonjil near Imphal. And the Mega Manipur School was born in April 2002. "There was absolutely no quality control in

schools when we formed MMS in 2002," Society treasurer Gautam Aribam said. "Even the private schools had over 70 students a class. Clearly, the emphasis was on quantity, not quality."The 300-odd parents who formed MMS forked out Rs. 15,000 each as subscription fee that was paid over three years. The state government helped by allotting a larger portion of the land, and as the membership increased and subscription doubled the school took shape. "Our teachers are the best paid in Manipur for the simple reason that the best teachers deserve better pay,"Aribam said. "We are also strict about a teacher-student ratio of 1:20." So what does Mega Manipur School offer that others don't? "Montessori system with local adjustments and lots of practical learning," said Principal M. Elizabeth. As of now, the school has classes from Nursery to VI. It plans to add a few classrooms every year and develop the campus for playfields and trekking trails. The children too seem to be enjoying their family school. Yumnam Sanjana, who used to fail in mathematics in a missionary school, is now among the class VI toppers. "School is fun," said the girl.

3. Disabled Friendly Toilets:

Arushi, in association with UNICEF has come up with inclusive models of sanitation for schools, Anganwadis and households in rural and urban areas. Designs of disabled friendly and child friendly toilets and toilet complexes have been developed, and more than 30 disabled friendly toilets have been constructed in government schools, Anganwadis, and at other visible locations as models for replication in eight districts of Madhya Pradesh. Besides, both state and the district level sensitization, awareness and capacity building programmes for different stakeholders like architects, construction workers, and officials of PWD, PHED, School Education Department, Women and Child Development Department and agencies involved in total sanitation campaign and disability issues. The issues have also been raised in conferences at national and international level; notable amongst them are a paper on Inclusive Models of Sanitations presented at the 32nd WEDEC conference in Colombo, and a presentation at the All India Prime minister's Conference New Delhi.

4. School Principal as an Intermediary:

The commitment of the school principals coupled with the existence of cordial relations with the teachers will result in their effective participation and cooperation. This is essential in evolving a better coordination system to address the various ways through which schools can move towards more inclusive setting. In Lalpuithluaii Foundation School, Churchandpur District, Manipur, the effort and ability of the school principal to maintain a rapport with the teachers as well as his enthusiasm to participate enabled him to quickly mobilize the teachers and entice them to partake in a free flowing exchange of ideas on inclusive practices with the external/visiting educators, researchers, experts, etc. This exercise gives opportunity to the teachers to assess and reflect on their conducts and also get exposed to new ideas and practices. At the same time, it enriches the visiting researchers and experts by providing them new insights on inclusive education.

5. SikshitYuvaSewa Samiti (SYSS), Basti, Uttar Pradesh:

SikshitYuvaSewa Samiti (SYSS) was started in 1994 to provide employment for young people,and to work for the betterment of the community. At the same time, the Danish Embassy selectedBasti for a pilot project for rehabilitation of the incurably blind. As a precursor to this project, SYSS trained three people at GramodayVishwavidyalay in Madhya Pradesh as special educators for the blind. Initially, 16 children were integrated into schools and about 25 field workers were trained in community-based rehabilitation. At this point, the organization specialized in the education and rehabilitation of children and adults with visual impairment. Now, SYSS employs 28 trained teachers in various disabilities for the IEDC project and nine teachers for the DPEP project.

6. Intervention:

In Uttar Pradesh, the government and NGOs works in partnership to provide services to individuals with disabilities. The government identifies NGOs who have a background in education, and allots areas for them to implement various educational schemes. Resource teachers are deputed by NGOs, and work in government schools. The government is also running the Janshaalaprogramme with support from NGOs in order to reintegrate children who have dropped out of school. This intervention started four years ago in one block of Basti district, and two years ago in a second

block. Prior to the programme, only orthopaedically handicapped children were enrolled in schools, and they did not have any assistive devices apart from those manufactured at home. Children with visual impairment and hearing impairment were not enrolled. The success of this project is now evident because all children with disabilities are enrolled in schools. Presently, a few children with severe disabilities have been enrolled in special schools outside the district. The objective of the project was to ensure that education was made available to the majority of children with disabilities. The present funding for this project is from the Ministry of Human Resource Development and the state government (through DPEP). The project was initiated with guidance and funding of DANIDA. A committee, consisting of senior special educators, carries outmonitoring and evaluation of each unit. Under the DPEP, the programme officer evaluates theproject with guidance from the director and the committee. The NGO collaborates with CAPART, Sense International for the Deaf Blind, Hellen Keller Institute Mumbai, National Institute for theVisually Impaired Dehradun, and the CBR Network Bangalore.

7. Joyful Inclusion Pack, CBR Network, Bangalore, Karnataka:

CBR Network is an example of a community-based initiative that undertook to train general teachers in 30 rural government schools in Karnataka in inclusive education. Materials were developed for this training at a 10-day workshop attended by NGOs, special educators, general teachers, education experts, and education department officials. The concepts of the NCERT curriculum were broken down into sub-concepts and learning outcomes to devise a curriculum based criterion-referenced checklist. The learning outcomes were simplified to ensure that any child could achieve them. The checklist took into account that every child learns at a different pace and, therefore, ensured that targets were achievable by any child. Facilitator cards were developed to describe the activity to be performed to achieve the learning outcome, the materials required for the activity, the place where it should be performed, the steps to be taken to complete the activity, and the levels of success that may be achieved. Multi-sensory materials and child self-learning activity cards were also prepared. An evaluation format that could be understood by all, including parents with limited education, and that only took into cognizance the individual development of the child compared to his/her previous learning was designed. These materials together formed the Joyful Inclusion Pack.

8. Udisha–Portage Project, Bangalore, Karnataka:

The Udisha–Portage Project is an example of an early childhood development initiative. The total number of drop-outs among school-going children according to government data in the SSA districts of Karnataka is 660,000. It has been brought down from 1 million during the past two years. Of 137,044 children with disabilities aged 0–14 years who need education, about 19,660 were identified, assessed and admitted to schools in 2002.Efforts are being made to persuade children to return school through various schemes such as Marali Baa Shaalege, ChinnaraAngala, etc. These programmes focus on drop-outs and children outside mainstream education through enrolment drives aimed at all children. Marali Baa Shaalege also focuses on children who have enrolled but do not attend school. A house-to-house drive identifies such children and also children of migrant parents. Such children are persuaded to attend neighbourhood schools. The Janshaalaprogramme, run by the government in collaboration with UNDP, aims to increase enrolment and attendance in schools, and improve the standard of teaching. The project is currently running in 10 taluks namely Sira, Pavagada, Madhugiri, Hiriyur, Challakere, Holenarasipura, Arakalgudu, Honnali, Koppa and Haliyal.

Background to the Udisha–Portage Project

The benefits of early identification and intervention have been acknowledged and documented by experts in the field of rehabilitation. The Integrated Child Development Scheme (ICDS) is a UNICEF-sponsored programme being implemented in most states in India. ICDS was started as a comprehensive child development programme with special emphasis on nutrition. The programme later expanded to include care for adolescent girls, pre- and post-natal care, and pre-school education for children up to six years. An awareness module on disabilities is included in the training programme for anganwadi workers. However, observation indicated that disabled children were not being included in anganwadicentres. The Government of Karnataka has been pro-active in meeting the needs of children with disabilities. The standard Portage pack is a home-visiting guide to early childhood development that originated in the USA (UNESCO, 1996). The Portage strategy and accompanying material have been modified to reflect local concerns, and the pack is being used in about 145 countries. CBR Network modified the standard Portage pack to meet

the socio-cultural needs of people in India, and translated it into various local languages. It was field-tested in Manvi Taluk, Raichur District, one of the most backward districts in Karnataka, with the active cooperation of the Women and Child Development Department and ICDS. Results showed that anganwadi workers could assimilate the skills required in a short time, and could use these skills to ensure the holistic development of all children. Consequently, the Women and Child Development Department decided to launch the Portage training programme to all its anganwadicentres for ECCE in Karnataka. The Udisha Project, an innovation training programme currently funded by the World Bank, was able to accommodate this new training programme under the Udisha Portage banner.CBR Network was appointed as the implementing agency. Over 40,300 anganwadi workers and 1860 ICDS supervisors will be trained under the Udisha–Portage Project.

9. Sri Ramakrishna Mission Vidyalaya and IHRDC, Coimbatore, Tamil Nadu:

Since 2000, inclusive education for children with disabilities has been implemented by the International Human Resource Development Center (IHRDC) for the Disabled, Sri Ramakrishna Mission Vidyalaya in collaboration with Action Aid in Karamadai Block of Coimbatore District. Resource teachers and general teachers implement the programme. About 245 children with special needs have been identified, and 127 of them are attending regular schools; an additional 43 have been integrated. About 41 children are undertaking a home-based programme, and 34 are yet to be admitted. Aids and appliances have been given to 42 children.

10. The Project:

The project aims to equip teachers to organize their schools and their teaching to meet the educational needs of all children. Its rationale is that teachers should be able to respond to the diversity of educational needs in the classroom; it recognizes the need for significant shifts in the teachers' attitudes to teaching and learning if this aim is to be met. Changing attitudes signal a move away from basic skills training towards teacher development. Teacher development initiatives will encourage teachers to learn from their own professional experience, to experiment with new approaches and to

develop new materials which will stimulate the learning of each child in the classroom. This form of development must become an integral part of the professional life of teacher. The project has three specific objectives which grew out of a consideration of the current international perspective on teacher development and the national context in India. The objectives are as follows.

1. To assist UNESCO in the development of the teacher education resource pack on special needs in the classroom, as members of the international team.
2. To study the pack's effectiveness in changing teachers' and pupils' attitudes to teaching and learning and to pupil achievement.
3. To develop human and instructional resources to facilitate the use of the Indian version of the resource pack in reforming teacher education to meet the educational needs of all children in the school system.

The project is located within the National Council of Educational Research & Training (NCERT) and is funded jointly by NCERT and UNICEF.

Conclusion:

Creation of an inclusive society involves a struggle addressing past prejudices, labeling and stigmatization. The goal is not only to develop inclusive schools by adapting the curriculum, teaching methods and environmental attitudes. The goal is to also create an inclusive society by going beyond the educational level and fostering mutually sustaining relationships between schools and communities.

References:

- Booth, T. et al. (2001). Index to Measure the Impact of Inclusive Education. CSIE, UK.
- CABE (1994). Xxx. Central Advisory Board of Education, Ministry of Human Resource Development, New Delhi.
- NCERT (1998). Sixth All-India Educational Survey. National Council of Educational Research and Training, New Delhi.
- MHRD (1986). National Policy on Education. Ministry of Human Resource Development, New Delhi.

- MHRD (1992). National Policy on Education. Ministry of Human Resource Development, New Delhi.
- UNESCO (1996). Resource Teacher Education Resource Pack: Special Needs in the Classroom. UNESCO, Paris.
- Verma, J. (2002). An Evaluation of IEDC in DPEP and Non-DPEP Districts. National Council of Educational Research and Training (NCERT), New Delhi.
- UNICEF (2003). Examples of Inclusive Education, India.

--------------- 0 --------------

कर्णस्य सामाजिकजीवनवृत्तान्तम्

देवाशिष अग्रवाला
शोधच्छात्रः, पुराणेतिहासविभागः
रा.सं.विद्यापीठम्.तिरुपतिः

कर्णस्य जीवनवृत्तम् -

समग्रे महाभारते कर्णस्य जीवनवृत्तं परिस्फुरति । तस्य व्यक्तित्वम् अत्यन्तं विशालम् इति हेतोः भारतीयसंस्कृतौ कर्णचरित्रं स्वातन्त्रियमावहति । महाभारतेतिहासे सः कल्पतरुः इति भाति । कुन्ति कौतुहलेन कौमार्यावस्थायां स्थितायामपि महर्षेः मन्त्रस्य प्रभावं परीक्षितुं सूर्यदेवस्य आह्वानम् अकरोत् ।

तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता ।
कन्या सती देवकर्ममाजुहाव यशस्विनी ।।(महा.आदि.१२०/९)

कुन्त्याः आह्वानफलस्वरूपेण भगवान् आदित्यः साक्षात् तस्याः सम्मुखे आविर्भूतः। भगवन्तं सूर्यदेवं सम्मुखे दृष्ट्वा आश्चर्य चकिता जाता । यथा उक्तं महाभारते -

सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ।।
(महा.आदि.१२०/११)

कुन्त्याः भयं दृष्ट्वा भगवान् सूर्यदेवः पुनः उक्तवान् - हे भद्रे ! भवती भीतिं मा अनुभवतु । अहं वचनं ददामि मया सह समागमनेन भवत्याः शरीरे कदापि कोऽपि विकारः नैव परिदृश्यमानो भविष्यति । सूर्यदेवात् अभयं प्राप्य कुन्ती तेन सह समागमनं कृतवती । ततः परं कुन्त्याः एकः अपूर्वः तेजस्विपुत्रः समुत्पन्नः जातः । तत्पुत्रस्य शरीरे जन्मात् कवचकुण्डले आस्ताम् । अस्य बालकस्य मुखं कवचकुण्डलधारणेन अत्यन्तं प्रकाशमानम् आसीत् । अनन्तरकाले सम्पूर्णेऽस्मिन् जगति तस्य श्रेष्ठत्वं परिव्याप्तम् अभवत् ।

कर्णस्य जन्मानन्तरं भगवान् सूर्यदेवः तस्य पूर्वशरीरं प्रदाय स्वस्थानम् अगच्छत् । अनेन प्रकारेण कर्णस्य जन्म अभवत् जन्मनः परं सः लोकेषु सुविख्यातः सुविदितः च अस्माकं पृथ्वीगृहस्य ज्येष्ठपुत्रो भवति । प्रत्येकं वनस्पतिः बीजादेव समुत्पद्यते । तस्मात्

वयं वक्तुं शक्नुमः बीजमेव वनस्पतेः सारतत्त्वं भवति । पुनः प्रत्येकं मानवानां सुस्वादु खाद्यपदार्थानाम् आधारभूतो वर्तते । अतः यदि वयं तं वनस्पतिं एकेन व्यक्तिविशेषेण सह तोलनं कुर्मः तर्हि तदेव भवति कर्णचरित्रम् ।

पुनः कर्णशब्दस्य शब्दकोशानुसारम् अयमेव अर्थः भवति यत् अयं कर्णरूपीवनस्पतिः सर्वेषां कृते उपयोगाय भवति । पुनः अक्षरदृष्ट्या कर्णशब्दस्य व्याख्या क्रियते चेत् अयमेव अर्थः आयाति । **"क"** शब्दस्य अर्थः **जीवनस्य प्रथमसर्जनात्मकशक्तिः**, **"र"** शब्दस्य अर्थः **भावेन्द्रियाणि**, **"ण"** शब्दस्य अर्थः **हृदयस्य शारीरिकशक्तिः** ।

वयम् इदमेव जानीमः यत् खाद्यं हृदयस्य शारीरिकशाक्तिं वर्धयति ।एवं ततः अस्य सर्जनात्मशक्तिः आयाति । यत् सम्पूर्णशारीरिकसर्जनात्मकव्यवस्थायां शुद्धतां परिपक्वयति।

अधिरथेन कर्णस्य अधिग्रहणम् -

मञ्जुषायां प्रवाहमानबालकः कर्णः जले प्रवहति स्म अधिरथदम्पदी तां मङ्गलचिह्नयुक्तमञ्जुषा दृष्ट्वा जलात् बहिः आनीतन्तौ । मञ्जुषायां बालकं दृष्ट्वा अतीवानन्देन राधादम्पदी स्वपुत्रत्वेन तं बालकं पालितवन्तौ । स्वस्य बालकस्य वसुना सह समुत्पन्नः इतिहेतोः तस्य नाम वसुसेनः इति नामकरणं कृतवन्तौ ।

तमुत्सृष्टं जले गर्भे राधाभर्ता महायशाः ।
पुत्रत्वे कल्पमामास सभार्यः सूतनन्दनः ।।
नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
वसुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ।।

(महा.आदि.१२०/३५-३६)

तस्य बालकस्य वयसः वर्धनेन साकं विद्याज्ञानस्य वर्धनमपि अभवत् । पराक्रमिकर्णः प्रातः कालादारभ्य सायङ्कालपर्यन्तं भगवतः सूर्यदेवस्य आराधनां करोति स्म ।उपासनासमये कर्णस्य कृते किमपि अदेयं न भवति । सः मुक्तहस्तेन स्वस्य सर्वस्वं ब्राह्मणानां कृते प्रदातुं समर्थो आसीत्।

स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापादादित्यमुपातिष्ठत वीर्यवान् ।।

तस्मिन्काले तु जपस्तस्य वीरस्य धीमतः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीात्किञ्चिद्वसु महीतले ।।

(महा.आदि.१२०/३७-३८)

कवचकुण्डलस्य दानम् -

सुविदितम् इदम् अस्ति यत् सूर्यदेवः ब्राह्मणवेषं धृत्वा कर्णस्य स्वप्ने दर्शनं दत्तवान्। एवं च स्वप्ने सूर्यदेवः अकथयत् यत् अद्य रात्रेः अनन्तरम् उषः काले इन्द्रदेवः भवन्तं भिक्षायाचनां करोति। परन्तु भवान् तस्मै दानं मा करोतु यतः तद्दानेन भवतः कवचकुण्डले अपहर्तुम् आगमिष्यति ।

निश्चयोऽस्यापहर्तुं ते कवचं कुण्डले तथा ।
अतस्त्वां बोधमाम्येष स्मर्तासि वचनं मया ।।

(महा.आदि.१२०/४१)

तथैव स्वप्ने कर्णः अवोचत् यत् हे ब्राह्मणदेव ! इन्द्रः यदि ब्राह्मणवेषं धृत्वा मत् सम्मुखे आगमिष्यति तर्हि कथम् अहं दानं न दास्यामि । ब्राह्मणाः सर्वदा मम शुभचिन्तकाः भवन्ति । देवैः अपि ते पूजिताः भवन्ति । अतः इन्द्रः तद् ज्ञात्वापि यादि ब्राह्मणवेषं धृत्वा आगमिष्यति तर्हि अहं तस्य वन्दनम् अवश्यं करिष्यामि ।

विप्राः पूज्यास्तु देवानां सततं प्रियामिच्छताम् ।
तं देवदेवं जानन् वै न शन्कोम्यवमन्त्रणे ।।(महा.आदि.१२०/४३)

कर्णस्य मातृभक्तिः -

यदा कुन्ती कर्णं मेलितुं गङ्गातटं समागता ततः पूर्वमेव कृष्णात् कर्णः ज्ञातवान्, यत् अयं कुन्ती गर्भजः इति । परं कर्णः कुन्तीं प्रति स्वयं राधेयत्वेन परिचयम् अकरोत्।

राधेयोऽहमधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूही किं करवाणि ते ।।

(महा.उद्योग., १४५/१)

राधायाः मातृवात्सल्यं कर्णः न विस्मरति । कर्णः कृष्णं वदति हे मधुसूदन! यदा कुन्ती मां प्रसूतवती तदानीमेव मां जले विसर्जनं कृतवती ततः परम् अधिरथनाम सूतः मां दृष्ट्वा स्व गृहम् आनयत् ।

सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैवाभ्यानयद् गृहान् ।
राधायाश्चैव मां प्रादात् सौहार्दन्मधुसूदन ।।(महा.उद्योग. १४१/५)

स्वपत्न्यै राधायै माम् अददात् । आवयोः स्नेहकारणात् राधायाः स्तनयोः दुग्धम् अहम् अपिवम् । तत् समये सा एव मम मलमूत्र-शुद्धिमपि अकोरत् ।

मत्स्नेहाच्चैव राधायां सद्यः क्षीरमवातरत् ।
सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ।।(महा.उद्योग. १४१/६)

सर्वदा अहं धर्मशास्त्रतत्परः अतः तस्याः मातृत्वऋणम् अहं न त्याजामि । इयमेव मातृभक्तिः कर्णं सहज सर्वच्चोपदे संस्थापयति ।

कर्णः स्वजन्मदात्र्याः कुन्त्याः अपेक्षया पालिकां राधां श्रेष्ठत्वेन मनुते । यतः सा एव तं सामाजिकम् अकरोत् । अयं कर्णस्वभावः तं सुचरितं स्पष्टं श्रेष्ठं च करोति, यद्यपि श्रीकृष्णः राज्यं प्रलभयति तथापि पालकमातापितुः त्यागं न करोति। (महा. उद्योग. १४१/१२)

आजीवनं कर्णः स्वमातुः राधायाः आदरं अदात् । स्वजन्मं वृत्तान्तं ज्ञात्वा सः दुःखितः न जातः कदापि स्वं कुन्ती पुत्रत्वेन प्रचारम् अपि नाकरोत् । यद्यपि सूतकूलोत्पन्नत्वेन बहुवारं पराभवं प्राप्ते सति अपि कदापि स्वजन्मवृत्तान्तं न उदघाटयत्।

दुर्योधनेन सह मैत्री -

मनुष्यः समाजे स्वकीय सहायतां दुरीकर्तुं सुरक्षार्थं स्वसामीप्य जनेन सह मैत्रीं वाञ्छति । इयं सामीप्यता यदा प्रगाढतां याति तदेव मित्रत्वम् इति उच्यते । मैत्र्याः प्रवित्रता एवं नित्यता अनेन दृढी भवति, उभयोर्मध्ये यदा त्यागभावना पूर्णतया भवति । कर्णस्य मैत्री अपि अस्यां श्रेण्यां भवति। स्वमित्राय दुर्योधनाय सर्वं दातुं कर्णः सर्वदा उद्युक्तः भवति ।

आदिपर्वणि कर्णं तिरस्कृतं दृष्ट्वा कर्णं अङ्गदेशस्य राजानम् अकरोत् । ततः परं दुर्योधनः अवोचत् हे राजन् ! त्वया सह अहं तादृशी मैत्रीम् इच्छामि यस्याः अन्तः न भवति।

प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा नृप ।
अच्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ।।

(महा.आदि. १४६/४५)

दूर्योधनस्य इदं कथनं श्रुत्वा कर्णः तथास्तु इति प्रत्यवदत् ।

एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्युवाच तम् ।।

(महा.आदि. १४६/४६)

कर्णस्य शास्त्रनैपुण्यम् -

आचार्यद्रोणात् सर्वे राजकुमार: सर्वप्रकारक अस्त्रसञ्चालनविद्यासु प्रशिक्षणं प्राप्य अस्त्रकौशलं प्रदर्शनार्थं सिद्धा: अभवन् ।

राजन् सम्प्राप्तविद्यास्ते कुमाराः कुरुसत्तम ।
ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव ।।(महा.आदि., १४४/३)

तत्र सदा युद्धप्रेमी महाबली कर्णोऽपि अस्त्रकौशलं प्रादर्शयत् । अयं आग्नेयास्त्र, वरुणास्त्र, वायव्यास्त्र, पर्जन्यास्त्र, भौमास्त्र, पर्वतास्त्र तथा अन्तर्धानास्त्रादि अस्त्रकौशलं प्रदर्शयत्। घटोत्कचकर्णयुद्धे अस्त्रवेत्ता श्रेष्ठदानीकर्ण: दिव्यास्त्रप्रयोगं अकरोत् ।

घटोत्कचं यदा कर्णो विशेषयति नो नृप ।
ततः प्रादुष्करोद्दिव्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।।(महा. द्रोण., १७६/३६)

तेन अस्त्रेण घटोत्कच: दूरं अपतत् । एतत् क्षणे एव घटोत्कच: अदृश्य: भूत्वा आकाशात् इन्द्रधनुसहित कालमेघं भूत्वा सूतपुत्रकर्णस्योपरि पाषाणानि अवर्षयत् । तत: कर्ण: वायुव्यास्त्रं सन्धाय कालमेघं भग्नम् अकरोत् ।

अथ संधाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
व्यधमत् कालमेघं तं कर्णो वैकर्तनो वृषः ।।

(महा. द्रोण., १७६/७९)

कर्णस्य बुद्धिमत्ता -

युद्धे यदा भीष्म: अम्पशय्यायां पतति तदानीं दुर्योधन: कर्णाय युद्धकौशलं वोधयितुं पृच्छति। तदानीं कर्ण: उत्तरति हे नरेश्वर ! त्वं वुद्धिमान् असी । स्वयं तव विचारं वोधय! कर्ण: वदति यथा च अर्थपत्ति: कृत्यं पश्यते न तथा इतर: इति ।

अनया उक्त्या कर्णस्य विद्वत्ता ज्ञायते । तदनन्तरं सेनापति चयनभारं दुर्योधन: कर्णाय दत्तवान् । कर्ण: स्व बुद्धिमत्तां प्रदर्शयन् वदति हे राजन् ! एते सर्वे अपि मनस्बीन: पुरुष प्रवर नरेश: सेनापतिस्थानम् अलंकर्त्तुं योग्य: । अस्मिन् विषये चिन्ता अनावशयकी।

सर्व एव महात्मान इमे पुरुषसत्तमाः ।
सेनापतित्वमर्हन्ति नात्र कार्या विचारणा ।।(महा. द्रोण., ५/१३)

अत्र ये राजानः उपस्थिताः सन्ति सेनापति योग्याः एव । इमे सर्वेऽपि वेदज्ञः बुद्धिमन्तः कदापि युद्धात् न पलायन्ते । परन्तु इमे सर्वेऽपि एकवारमेव सेनापति पदम् अलं कर्तुं न शक्नुवन्ति। अतः एषु एकः विशिष्ठगुणयुक्तः सेनापतिः भवेत् ।

युगपन्न तु ते शवयाः कर्तुं सर्वे पुरः सराः ।
एक एव तु कर्त्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः ।।
(महा. द्रोण., ५/१५)

यदि एतेषु परस्पर स्पर्द्धाः भवति तर्हि एक एव सेनापतिः भवति । अन्ये अप्रसन्नः भूत्वा तवहितार्थं युद्धं न कुर्युः । अतः एतेषु यः वयोवृद्धः आचार्यः शस्त्रास्त्रधारी निपुणः अस्ति। सः आचार्य द्रोणः एव सेनापतिः भवितुं योग्यः ।

न च सोऽप्यस्ति ते योधः सर्वराजसु भारत ।
द्रोण यः समरे यान्तं नानुयास्यति संयुगे ।।(महा.द्रोण., ५/१९)

उद्योगपर्वणि श्रीकृष्णः वदति हे मधूसुदन ! दुर्योधनः ब्राह्मणान् द्वेषति । गुरुजनान् तथा परिजनान् भृत्यान् अपि द्वेषं करोति । इदमेव तस्य पराजयलक्षणम् । कर्णस्य इदं वचः तं बिद्धिमन्तं करोति ।

ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि गुरुश्चं मधुसूदन ।
भृत्यान् भक्तिमतश्चापि तत् पराभवलक्षणम् ।।
(महा.उद्योग., १४३/२६)

सत्यवादी कर्णः -

कर्णः आबाल्यात् सत्यवादी । हस्तीनापुरे राजकुमाराणां अस्त्रविद्यानैपुण्यं ज्ञातुं परीक्षाम् आयोजितवन्तः । कर्णः तत्र अद्भुत कौशलप्रयोगं कृतवान् । रणमण्डपः कर्णस्य जय जय ध्वनिभिः आवृत्तः । इदं दृष्ट्वा अर्जुनः मत्सरो भूत्वा कर्णेन सह द्वन्दयुद्धार्थं सिद्धः बभूवः । ततः परं कृपाचार्यः अर्जुनः पाण्डुनन्दनः कुन्तीपुत्रश्च हे राजकुमार ! त्वं तवमातापितृणां वंशपरिचयं देहि इत्यवदत् । कर्णः गर्वेण अधीरथः मे पिता राधा मे माता इत्यवदत् । अनेन कर्णस्य सत्यवादित्वं ज्ञायते । वास्तविक रूपेण कर्णः अपरिचितः। कर्णः पाण्डवैःअपमानं प्राप्तवान तथापि स्वसत्यतां न परित्यक्तवान्। स्वयं श्रीकृष्णः कर्णं

सत्यवादीत्वेन अवदत्। कर्णप्रशंसासमये श्रीकृष्ण: द्रोणपर्वणि वदति भारतीयदर्शनाधारा सत्यमेव । धर्मपालनं सत्यसहचरेण एव भवति । शान्तिपर्वणि अपि युधिष्ठिरस्य उपदेश समये धर्मधारा सत्यमेव । असत्य तु महान् पाप: इति ।

नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत् ।।
(महा.शान्ति., १६९/२४)

कर्णस्य स्वाभिमानता -

यदा बल - पराक्रम चर्चा प्रचलति तदानीं भीष्म: कर्णं अर्धरथीं चिन्तयति । इदं वाक्यं श्रुत्वा क्रोधपूरित: कर्ण: गङ्गानन्दन भीष्मं प्रति वदति कुरुनन्दन, यावत् पर्यन्तं त्वं जीवसि तावत् पर्यन्तम् अहं युद्धरङ्गं न प्रविष्यामि । तस्मिन् महासमरे पाण्डुपुत्रा: यदि म्रियन्ते अहं दुर्योधनानुमत्या वनं प्रविष्यामि । अथवा यदि पाण्डवा: त्वं हन्ति अहं एकमात्र रथ सहायेन नैव तान् हन्ति । येन त्वं मां रथि मन्यते । इदमुक्त्वा कर्ण: दशदिनपर्यन्तं युद्धरङ्गं न प्रविश्यति।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्दशाहानि महायशा: ।
नायुध्यता तत: कर्ण: पुत्रस्य तव सम्मते ।।(महा.द्रोण. १/४१)

एकादशदिने भीष्मस्य दृढ निवृत्ति अनन्तरं कर्ण: प्रविश्यति । इदं कर्णस्य स्वाभिमानतां प्रदर्शयति । कर्णस्य रथसारथी मद्रनरेश: शल्य: यदा कर्णस्य वीरतां आक्षिपन् इत्थं वदति, यथा वाल: मूढ: मृगशाव: वोधपूरित: भूत्वा सिंहस्योपरि युद्धं कर्तुं गच्छति तद्वत् सिहंसदृशं अर्जुनस्य उपरि मृगवत् गच्छति । हे कर्ण ! त्वं मूर्ख असि । यथा सर्प: स्वपतनकाक्षी भूत्वा श्रेष्ठवेगशालिनं विनतानन्दन गरुडम् आह्वयति तद्वत् त्वमपि स्वविनाशाय अर्जुनम् आह्वयति ।

सिहं केसरिणं क्रुद्धमतिम्याभिनर्दसे ।
श्रृगाल इव मूढस्त्वं नृसिंह कर्ण पाण्डवम् ।।(महा.कर्ण. ३३/२५)

कर्ण: प्रतिवदति गुणि गुणं वेत्ति । न तु गुणहीन:। त्वं हि सर्वगुणशून्य: । कुत्र गुणावगुणयो: ज्ञानं तव । दुष्टमेव पापी क्षत्रियकूलनाशक: दुर्बुद्धि: त्वम् असि ।

संस्तौषि तौ तु केनापि हेतुना त्वं कुदेशज ।
तौ हत्वा समरे हन्ता त्वामघ सह बान्धवम् ।।(महा.कर्ण. ३४/१६)

हे शल्यराजा ! स्वार्थसिद्धये त्वं पाण्डवानां स्तुतिं करोति । परन्तु अद्य समराङ्गणे तान् हत्वा वन्धुवान्धवैः सहितं त्वम् अपि हभि । एवं कर्णः स्वाभिमानस्य रक्षां करोति। एवं च द्रोणपर्वणि पाण्डवानां शक्तिं दर्शयन् दुर्योधनः कर्णं वदति -

त्रायस्व समरे कर्ण सर्वान् योद्धान् महारथान् ।(महा.द्रोण. १५९/२)

तदा कर्णः वदति हे कुरुनन्दन यावत् अहं जीवामि तावत् त्वं विसर्ण मा भव । समरभूमौ अहं समस्तान् पाण्डवान् हन्मि ।

मयि जीवति कौरव्य विषादं मा वृथा क्वचित् ।
अहं जेष्यामि समरे सहितान्सर्वपाण्डवान् ।।(महा.द्रोण. १५९/१०)

तदनन्तरं कृपाचार्यः वदति समराङ्गणे केवलम् अर्जुनस्य अभिमुखं गन्तु भवान् असमर्थः, किंच श्रीकृष्णसहित पाण्डवान् युद्धति । यावत् पर्यन्तं त्वं अर्जुनं न स्पर्शसि तावत् पर्यन्तं गर्जस्व। अर्जुनाभिमुखे सति तव गर्जनं दुर्लभम् एव । कर्ण अत्र प्रत्युत्तरति शरद्ऋतुमेघसमानः शुरवीरः व्यर्थं न गर्जति । विद्धान् पुरुषः प्रथमं स्वसामर्थ्यपरिचयं पश्चात् गर्जनं करोति ।

वृथा शूरा न गर्दन्ति सजला इव तोयदाः ।
सामर्थ्यमात्मानो ज्ञात्वा ततो गर्जन्ति पण्डिताः ।।

(महा.द्रोण. १५९/२९)

त्वं तु ब्राह्मणः तत्रापि वृद्धः, त्वयि युद्धकरणसामर्थ्यशक्तिः नास्ति । अतः त्वं कुन्तीपुत्रेषु स्नेहपूर्णतां स्थापयति एवं च मोहवशात् मम अवमानं करोति । स्वस्वाभिमानरक्षणार्थं कर्णःकृपाचार्यं वदति हे दुर्वुद्धि ब्राह्मण ! यदि पुनः एवं अभिभाषते तर्हि अहं मम खड्गेन तव जिह्वां कर्तयामि ।

ततस्ते खड्गमुद्यम्य जिह्वां छेत्स्यामि दुर्मतेः ।।

(महा.द्रोण. १५९/५६)

घटोत्कचस्य अमर्यादापूर्वक एवं भयङ्करयुद्धं दृष्ट्वा सर्वेपि सौनिकाः पलायिताः। युद्धरङ्गं जनशून्यं जातम् । तस्मिन् समये अपि कर्णः स्वाभिमानं न परित्यक्तवान् ।

तां शस्त्रवृष्टिमुरसा गाहमानं कर्णे स्मेकं तत्र राजन्नपश्यन् ।।

(महा.द्रोण. १७९/४३)

तस्मिन् समये एकमात्रकर्णः स्वशस्त्रवर्षैः युद्धं कुर्वन् रणरङ्गे तिष्ठति ।

एवं प्रकारेण कर्णस्य सामाजिक जीवनं कथमासीत् इत्यस्मिन् विषये अस्माकं पुरतः स्म्पूर्णरूपेण प्रतिपादितम् ।

सहायकग्रन्थसूची -

महाभारतकी नामानुक्रमणिका - गीताप्रेस, गोरखपुर

श्रीमन्महाभारतम् - गीताप्रेस, गोरखपुर, सं. २०५५

श्रीमन्महाभारतम् - (नीलकण्ठी) - श्रीवेङ्कटेश्वर यन्त्रालयः

श्रीमन्महाभारतम् - भण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्ष्टिच्युट, पुणे

------------ ० -----------

ध्वन्यालोककारस्याभिप्राये ध्वनेरङ्गिनः चारुत्वसम्पादनाय अलङ्कारविनिवेशन समीक्षणम्

माचाभक्तुनि रेवती सुप्रजा

शोधच्छात्रा(विद्यावारिधिः)

साहित्यविभागः

राष्ट्रिसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः

Email Id: revathisupraja08@gmail.com

ध्वन्यालोककारः आनन्दवर्धनाचार्यः ध्वन्यालोकस्य प्रथमोद्योते प्रथमकारिकायामेव "काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वः"[*] इति प्रतिज्ञां कुर्वन् सम्पूर्ण ध्वनेः प्रपञ्चं दर्शितवान् ध्वनिः काव्यस्याङ्गित्वेन प्रसिद्धः । तत्र काऽपि विप्रतिपत्तिर्नास्ति । काव्यप्रकाशकारोऽपि मम्मटाचार्यः काव्यप्रकाशस्य चतुर्थोल्लासे ध्वनेः काव्याङ्गित्त्वम् अङ्गीकृत्य इत्थमुवाच-

"यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालङ्काराणां स्वरूपमभिधानीयं तथाऽपि धर्मिणि प्रदर्शिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदानाह-"[†]

अनेन ज्ञायते यत् काव्यात्मा ध्वनिः इति । अस्य ध्वनेः स्वरूपं किमिति आचार्येण आनन्दवर्धनेन विचारितं यथा-

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः।।[‡]

यत्रार्थो वाच्यविशेषः वाचकविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्क्तः, स काव्यविशेषो ध्वनिरिति आचार्याणां वचनम् । तादृश ध्वनेः चारुत्वसम्पादनाय गुणाः, अलङ्काराः, वृत्तयः, रीतयश्च सर्वथा यतमानाः भवेयुरिति आनन्दवर्धनस्य आशयः । ध्वनेः सौन्दर्यवर्धनाय केन प्रकारेण अलङ्काराणां विनिवेशनं स्यादिति अधुना विचार्यते आनन्दवर्धनस्य मते ।

---

[*] ध्वन्यालोकः 1/1

[†] काव्यप्रकाशः 4-उल्लासः

[‡] ध्वन्यालोकः 1/13

'[illegible]' पूर्वक 'वृ[illegible]' धातोः प्रयोगे 'अलं क्रियते अनेन' [illegible] '[illegible]' [illegible] व्युत्पत्तिकरणेन भावार्थे 'घञ्' प्रत्यये सति अलङ्कारशब्दः निष्पद्यते। अर्थात् येन तत्त्वेन कस्यापि वस्तुनः सौन्दर्यवृद्धिर्जायते तत् अलङ्कारतत्त्वमिति। अयमलङ्कारः यं वस्तुम् अलङ्करोति तद् वस्तु अलङ्कृतं भवति। समुचितालङ्कार योजनेन ध्वनिः अलङ्कृतः [illegible] भामहस्योक्तिरस्ति येन प्रकारेण काचित् सुन्दरी आभूषणैः विना शोभायमाना न दृश्यते तद्वत् सरसकाव्यमपि अलङ्कारैर्विना सुन्दरं न प्रतिभाति।

"न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिता मुखम्।"[*]

अत एव केनापि सुस्पष्टमुक्तम्- येन प्रकारेण भौतिकशरीरं कटक-कुण्डलाद्य-लङ्काराः अलङ्कुर्वन्ति तद्वत् शब्दार्थमयकाव्यशरीरम् उपमाद्यलङ्काराः अलङ्कुर्वन्तीति। तत्रापि अलङ्कारत्त्वसाधने कश्चन प्रकारः ध्वनिकारेण प्रोक्तः यथा-

रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम्।
अलङ्कृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधनम्॥[†]

काव्ये रसानां, भावानां तात्पर्यमाश्रित्य अलङ्काराणां सन्निवेशनं स्यात् तदानीमेव सर्वेषाम् अलङ्कारत्त्वसाधनम् [illegible] रसमयकाव्ये तादृशाः अलङ्काराः ध्वनेः चारुत्वहेतवः ये तावत् यत्नेन विना रसाक्षिप्ततया स्वयमेव समायान्ति ते एव ध्वनिविषयीभूताः।

अत्र युक्तिमभिधीयते-

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत्।
अपृथग्यत्ननिर्वत्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः॥[‡]

एवं प्रकारेण अलङ्कारप्रयोगे सति तद् काव्यं ध्वनिगर्भितं सकलसहृदय-जनमनोरञ्जकं भाति।एतद् सर्वं समीक्ष्य विनिवेशनाय अत्र अलङ्कारविनिवेशनसमीक्षा कथं भवेदिति परिशील्यते।

उक्तं च ध्वन्यालोककारेण-

---

[*] काव्यालङ्कारः 2/13

[†] ध्वन्यालोकः द्वितीयोद्योतः

[‡] ध्वन्यालोकः 2/16

विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन ।
काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता ॥[*]
निर्व्यूढावपि चाङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् ।
रूपकादिरलङ्कारवर्गस्याङ्गत्वसाधनम् ॥[†]

रूपकादि अलङ्कारवर्गस्य विवक्षा रसपरत्वेन भवेत् । कदापि अलङ्कारस्य प्राधान्यं रसापेक्षया अधिकरूपेण न स्यात् । अपेक्षित समये तस्य ग्रहणं करणीयम् । अनपेक्षिते काले च त्यागः क्रियेत । अलङ्कारनिर्वहणम् अधिकतया न स्यात् । कदाचित् निर्वहणे सत्यपि अङ्गरूपेण एव द्रष्टव्यम् । एतदेव अलङ्कारवर्गस्य अङ्गत्वसाधनम् ।

1. **अलङ्कारविवक्षा रसतत्परत्वेन स्यात्**

अस्मिन् सन्दर्भे आचार्यः इत्थं ब्रवीति रसबन्धेष्वत्यादृतमनाः कविर्यमलङ्कारं तदङ्गतया विवक्षति सोऽलङ्कारः रसं पोषयति यथा-

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥[‡]

[illegible]! त्वं मम प्रियायाः चञ्चलदृष्टिं वारम्वारं स्पृशसि । रहस्यं किमपि कथयन्निव तस्याः कर्णे शब्दं करोषि । तथैव तस्याः रतिसर्वस्वमधरं चुम्बसि । वयं[illegible] तत्त्वान्वेषणे हताः त्वं तु चरितार्थः असि । अत्र श्रुङ्गाररसस्य अत्यन्तं माधुर्यमस्माभिरनुभूयते । तथैव स्वभावोक्त्यलङ्कारः स्वयमेव समागत्य रसं पुष्णाति ।

स्वभावोक्तेः लक्षणं यथा-

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ।[§]

स्वभावोक्तिः तादृशालङ्कारः यः बालादीनां प्राकृतिक क्रियाकलापादिकं सूचयति । अत्र हि भ्रमरस्वभावोक्तिरलङ्कारो रसानुगुणः ।

---

[*] ध्वन्यालोकः 2/18

[†] ध्वन्यालोकः 2/19

[‡] अभिज्ञानशाकुन्तलम् 1/25

[§] काव्यप्रकाशः 10/111

2. [illegible] अङ्गित्वेनन कुर्यात्

रसतात्पर्यसत्वेपि अङ्गित्वेन कदापि अलङ्कारनिवेशनं न स्यात् ।उदाहरणार्थमत्र परिशील्यते-

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।
आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ।।

श्रीकृष्णः चक्रायुधप्रहारं कृत्वा राहुवधूनां रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषं कृतवान् । अत्र श्रीकृष्णपराक्रमवर्णनं तथैव राहुवधूनां विरहावस्थामपि कविः परिपोषितवान् ।

अत्र यद्यपि रसस्य तात्पर्यं वर्तते तथापि पर्यायोक्त्यलङ्कारयोजनेन तस्यैव प्राधान्यं विशेषरूपेण दृश्यते तेन कारणेन अत्र रससौन्दर्यं न तथा स्फुरितम् ।

पर्यायोक्तेः लक्षणं यथा-

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।[*]

पर्यायोक्त्यलङ्कारे वाच्यवाचकभावात् भिन्नः अर्थः स्फुर्यते ।अनेन का[illegible] उपरितन श्लोके पर्यायोक्तेः प्राधान्यं विद्यते तस्यैवाङ्गित्वेन व्यवहारः दृश्यते ।

2. अलङ्कारस्य समुचिते काले च ग्रहणं भवेत्

समायाते अवसरे अलङ्कारग्रहणम् अपेक्ष्यते [illegible]-

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याःकरिष्याम्यहम् ।।[†]

अत्र कविः लतापक्षे तथैव वासवदत्तायाः पक्षे उपमाश्लेषयोः ग्रहणं कृत्वा रसपरिपोषणं कृतवान् ।उपमायाः लक्षणं यथा–

साधर्म्यमुपमा भेदे पूर्णा लुप्ता च ।
साऽग्रिमा श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ।।[‡]

---

[*]काव्यप्रकाशः 10/115

[†]रत्नावली 2/4

[‡]काव्यप्रकाशः 10/87

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता । एवं प्रकारेण मम्मटाचार्यः उपमायाः बहुप्रपञ्चं दर्शितवान् । तत्र सामान्यव्यवहारे उपमानोपमेययोः सादृश्यमेव उपमायाः सामान्य नियमः । उपरितनोदाहरणे उपमायाः यथा समये ग्रहणं करणीयमिति पक्षद्वये कविना प्रतिपादितम् ।

श्लेषस्य लक्षणं यथा–

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ।।[*]

श्लेषालङ्कारः तादृशः यत्र एकस्मिन् वाक्ये अनेकार्थाः अभिहिताः भवन्ति । उपरितनश्लोके एकस्मिन् पक्षे लताविषयकवर्णनमपरस्मिन् पक्षे वासवदत्ताविषयक-वर्णनमुपलभ्यते ।

4. **अवसरे सति अनपेक्षितालङ्कारस्य त्यागः**

गृहीतमपि च यमवसरे त्यजति तद्रसानुगुणतयालङ्कारान्तरापेक्षया तर्हि स एव ध्वनेः चारुत्वहेतुः । अस्योदाहरणं परिशील्यते-

रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियया गुणै-
स्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ।।

श्लोकेऽस्मिन् प्रबन्धप्रवृत्तः श्लेषः व्यतिरेकविवक्षायां स्वयमेव व्यतिरेकं पुष्णाति । यत्र श्लेषविषयीभूतशब्दः प्रकारान्तरेण व्यतिरेकालङ्कारं पोषयति । तेनात्र रसाभिव्यक्तिः सम्यक् जाता ।श्लेषस्य लक्षणं यथा-

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ।।[†]

श्लेषालङ्कारः तादृशः यत्र एकस्मिन् वाक्ये अनेकार्थाः अभिहिताः भवन्ति ।

व्यतिरेकालङ्कारस्य लक्षणं यथा-

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।[‡]

---

[*] काव्यप्रकाशः 10/96

[†] काव्यप्रकाशः 10/96

[‡] काव्यप्रकाशः 10/105

व्यतिरेकालङ्कारे उपमानस्यापेक्षया उपमेयस्य गुणाधिक्यं वर्ण्यते । उपरितने उदाहृते श्लोके आदौ श्लेषः स्वीकृतः ततः पश्चात् तस्य त्यागः अभवत् । तत्र रसानुगुणमेव श्लेषस्य त्यागः व्यतिरेकस्य स्वीकृतिः ।

5. अलङ्कारस्य अति निर्वहणैषिता न स्यात्-

काव्ये अलङ्कारनिवेशनस्य इच्छा सत्वेऽपि रसनिर्वहणे एकाग्रचित्तः कदापि अलङ्कारस्य अधिकं योजनं न करोति । य[illegible]-

कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं
नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ।।[*]

श्लोकेऽस्मिन्श्रुङ्गाररसः परिपोषितः । यद्यप्यत्र रूपकः प्रयुक्तः तथापि रसपरिपोषणप्राधान्येन रूपकस्य निर्वहणं पूर्णरूपेण न कृतमासीत् । तेनात्र अङ्गिनः रसस्य [illegible] रूपकस्य लक्षणमित्थं भणितम् आचार्येण-

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।[†]

उपमानोपमेययोः यः अभेदारोपः स एव रूपव [illegible] उदाहृते श्लोके बाहुलतापाशादि स्थले रूपकालङ्कारसत्वेऽपि श्लोकस्यासान्तमस्य निर्वहणं नासीत् ।

6. अलङ्कारनिर्वहणेच्छासत्वेऽपि तस्य रसाङ्गत्वेन प्रत्यवेक्षणम्

काव्ये यदि अलङ्कारयोजनस्य वाञ्छा वर्तते तर्हि अलङ्कारस्य निवेशनं सर्वथा रसस्य अङ्गत्वेन करणीयं येन काव्यचारुत्वस्य नाशः न भवति । तथैव काव्यसैन्दर्य-वृद्धिर्जायते ।

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते भीरु सादृश्यमस्ति ।।[*]

---

[*]अमरुशतकम् 9

[†]काव्यप्रकाशः 10/93

अत्र प्रयुक्तोत्प्रेक्षा विप्रलम्भशृङ्गारस्य पोषकत्वेन दृश्यते । अस्य निर्वहणे कवेः प्रतिभा अस्माभिः द्रष्टुं शक्यते [illegible] रसस्याङ्गत्वेन अस्य अलङ्कारस्य निर्वहणे सति अयमलङ्कारः रसं पुष्णाति ।उत्प्रेक्षायाः लक्षणं यथा-

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।[†]

प्रकृतोपमेयस्य अप्रकृतोपमानेन सह तादात्म्यभावसम्बन्ध एव उत्प्रेक्षालङ्कारः । अत्र सम्भावना प्रतीयते । उपरि प्रदर्शिते श्लोके श्यामास्वङ्गं, चकितहरिणीप्रेक्षणे इत्यादि स्थलेषु उत्प्रेक्षायाः प्रयोगसत्वेऽपि तस्य रसाङ्गत्वेन निर्वहणे सति सर्वथा काव्यं रसमयं सर्वान् [illegible]

अनेन प्रकारेण ध्वन्यालोककारः ध्वनेः चारुत्वसम्पादने अलङ्कारविनिवेशनस्य प्रकारान् प्रतिपादितवान् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. ध्वन्यालोकः, आनन्दवर्धनाचार्यः, चौखम्बा विद्याभवनम्, [illegible]
2. काव्यप्रकाशः, मम्मटाचार्यः, चौखम्बा विद्याभवनम्, [illegible]
3. काव्यालङ्कारः, भामहाचार्यः, चौखम्बा विद्याभवनम्, [illegible]
4. संस्कृत काव्यशास्त्र का इतिहास, [illegible], न्यू भारतीय बुक कार्पोरेशन प्रकाशनम्, [illegible]
5. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, क[illegible]
6. हर्षचरितम्, श्रीहर्षः ।
7. अमरुशतकम्, अमरुक कविः ।
8. [illegible]

--------------- 0 ----------------

[*]मेघदूतं पूर्वमेघः 41

[†]काव्यप्रकाशः 10/92

उत्तरनैषधीयचरिते ध्वनिविचार:

डॉ. आरतीशर्मा
सहायिकाचार्या, शिक्षाशास्त्रिविभाग:,
श्रीलालबहादूरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली

———————————

[प्रस्तावना - संस्कृतवाङ्मये नैकानि महाकाव्यानि प्राप्यन्ते । तेषु महाकाव्येषु कवे: वर्णनानैपुण्यं रसमाधुरी अलङ्कारविच्छित्ति: सहृदयानां हृदयं सदा सर्वदा रञ्जयन्ति । आधुनिककविषु गोस्वामिपण्डितभैरवगिरिमहोदया: अन्यतमा: । तेषां प्रसिद्धेषु कृतिरत्नेषु उत्तरनैषधीयचरितं संस्कृतवाङ्मये स्वतन्त्रस्थानं निर्वहति । तत्र सहृदयानां मनोरञ्जकतया रसविच्छित्ति: कविना बहुधा प्रदर्शिताऽस्ति । अलङ्कारशास्त्रे सौन्दर्यविधायकतत्त्वेषु रस:, गुण:, अलङ्कार:, रीति:, वक्रोक्ति:, औचित्यम्, शय्या, पाक: इत्यादीनि तत्त्वानि आलङ्कारिकै: यथामति प्रदर्श्यन्ते । एतेषु तत्त्वेषु किं तत्त्वं काव्यस्यात्मा इति प्रश्ने सति केचन काव्यस्यात्मा ध्वनि:, अपरे रस:, इतरे गुण:, अन्ये च रीति:, वक्रोक्ति:, औचित्यमित्येवमुद्घोषयन्ति । तेषु काव्यस्यात्मा ध्वनि: इति आनन्दवर्धनाचार्यस्य मतम् । तत्र ध्वनि: त्रिविध: प्रदर्शित: । रस:, वस्तु, अलङ्कारश्चेति । एतस्य ध्वनित्रयस्य अन्वेषणं गोस्वामिपण्डितभैरवगिरिमहोदयानाम् उत्तरनैषधीयचरितमहाकाव्यात् कर्तुं शोधलेखस्यास्य यत्न: वर्तते ।]

(१) ध्वनेर्लक्षणम्

विविधेषु शास्त्रेषु भिन्नभिन्नार्थे प्रयुक्त: ध्वनिशब्द: आलङ्कारिकै: व्यङ्ग्यार्थ:, रमणीयार्थ:, चमत्कारार्थ:, प्रतीयमानार्थ इत्यादिषु अर्थेषूपयुज्यते । यद्यपि काव्ये व्यङ्ग्यार्थमधिकृत्य बहुधा चर्चा दृश्यते, तथापि ध्वने: विधिबद्धस्वरूपनिरूपणं तद्भेदादिप्रकल्पनं चैदंप्राथम्येनानन्दवर्धनाचार्येण ध्वन्यालोकग्रन्थे क्रियते । यथा –

यत्रार्थश्शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्त: काव्यविशेष: स ध्वनिरिति सूरिभि: कथित: ।।

(ध्वन्यालोक: - १/१३)

अर्थात् यत्र शब्दः स्वार्थं परित्यज्य अर्थश्च स्वं तिरस्कृत्य कमपि अपरं विशिष्टमर्थं व्यंक्तस्तत्र स विशिष्टार्थ एव ध्वनिरिति विद्वद्भिः कथितः । अत्र वाच्यार्थस्य प्राधान्यं न भवति । मम्मटेनोक्तेषु काव्यभेदेषु उत्तमकाव्यमेव ध्वनिरिति कथ्यते । अत्र वाचार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यं स्वीक्रियते । तदुक्तं – "इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः" (*का.प्रका. - १/४*) इति । तदेव स्वीकरोति पण्डितराजजगन्नाथः उत्तमोत्तमकाव्य-लक्षणप्रसङ्गे - "शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मानौ कमप्यर्थमभिव्यंक्त-स्तदाद्यम्" (रसगङ्गाधरः - १/सू.२) इति । अत्र पण्डितराजः काव्यस्य उत्तमोत्तमत्वं ध्वनित्वमिति स्वीकरोति । साहित्यदर्पणकारः कविराजविश्वनाथोऽपि काव्यस्य ध्वनिगुणीभूतभेदद्वयमुक्त्वा ध्वनिं लक्षयति — "वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्य-मुत्तमम्"[२४] इति । अन्येऽपि बहव आलङ्कारिकाः व्यङ्ग्यप्राधान्ये ध्वनिं लक्षयन्ति ।

(२) उत्तरनैषधमहाकाव्यस्य तत्कर्तुश्च सामान्यपरिचयः

विंशशताब्द्याः महाकाव्यपरम्परायामुत्तरनैषधीयचरितं विशिष्टं स्थानमावहति । अस्य महाकाव्यस्य रचयिता गोस्वामिपण्डितभैरवगिरिशास्त्री अस्ति । सरस्वतीकृपापात्रस्य कवेः श्रीहर्षस्य नलदमयन्तीप्रेमोपाख्यानरूपेण "नैषधीयचरितम्" इति महाकाव्यस्य पूर्णाङ्गतामानेतुं भैरवगिरिमहोदयाः यथामति प्रयासमकार्षीत् । नैषधीयचरिते नलदमयन्त्योः स्वयंवरे विवाहं यावत् कथा वर्णिताऽस्ति । ततः परमुभयोः वैवाहिकजीवनस्य आख्यानं कथानकं च नवप्रतिभया भैरवगिरिमहोदयाः महाभारत-स्कन्दपुराणयोरेकत्रीकृत्य नैषधीय-चरितवत् द्वाविंशतिसर्गैः रचयामास । श्रीहर्षस्य रचनायाः उत्कृष्टत्वं मनसि निधाय कविवरोऽयं तथैव गौडीशैलीमाश्रित्य सर्ग-श्लोकसंख्यादिविषये सावधानो दृश्यते । छन्दसां प्रयोगविषयेऽपि तथैवायं श्रीहर्षमन्वकरोत् । श्रीहर्षवदयमपि प्रतिसर्गमन्तिमश्लोके स्वीयमातुः पितुश्च नामोल्लेखेन सह स्वपरिचयं कारयति । अस्मिन् महाकाव्ये उत्तरनैषधीयचरिते कवेः भाषा अतीव सरला बोधगम्या च प्रतिभाति । श्रीहर्ष इव कूटभाषाणां प्रयोगादपि दूरे स्थातुं प्रयासः अनेन विहितः ।

(३) उत्तरनैषधीयचरिते वस्तुध्वनिः

एकस्मिन् वाक्ये साक्षात्सङ्केतितार्थाद्भिन्नः व्यङ्ग्यरूपः अनलङ्कृतो वाक्यार्थः वस्तुध्वनिरिति उच्यते । एतादृशो व्यङ्ग्यार्थः वक्तृ-बोधव्यादिवैशिष्ट्याद् क्वचिद् वाच्यार्थे विधिरूपे सति निषेधरूपः, क्वचित् वाच्यार्थे निषेधरूपे सति अयं विधिरूपः, क्वचित्

वाच्यार्थे प्रतिषेधरूपे सति अयमनुभयरूपः, क्वचिच्च विषयभेदाद्विविधविषयो भवति । उत्तरनैषधीयचरिते अस्य वस्तुध्वनेः कानिचनोदाहरणानि यथा —

निरीक्षसे यं पुरतश्चतुष्पथं
ततो विदर्भान् प्रतियासि नो कथम् ?
ममैव सर्वे परिपन्थिनो ग्रहाः
पितुस्तव श्रीभविकावहा गृहाः ।।[१]

अस्मिन् पद्ये नलः आत्मनः दुर्भाग्यं निन्दति तथा च दमयन्त्याः पितुः भीमसेनस्य राज्यं श्रीसमृद्धमस्तीति कथयति । अतस्तेन सह वने चरन्ती दमयन्ती कष्टानि त्यक्त्वा किमर्थं स्वपितुः गृहे सुखमाप्तुं न गच्छतीति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्त्या दमयन्त्याः वनस्थलीतः राजप्रासादं प्रति गन्तुं नलेनोक्तवचनाद् वस्तु ध्वन्यते । एवमेव दमयन्ती वदति—

किमेतदेवास्त्ययि ! शास्त्रशासनम् ?
स्मृता किमेषैव महाजनौचिती ? ।
यदार्यपुत्रं विरहय्य जङ्गले
चलेद्वधूः सौधसुधौतमङ्गले ।।[२]

अस्मात् श्लोकादेतदेव वस्तु व्यज्यते यत् पतिं वनेषु दुःखितमूढकष्टं त्यक्त्वा पत्नी कदाऽपि राजप्रासादे विविधसुखसौविध्यं सम्प्राप्य न तिष्ठेत्, अतः दमयन्ती अपि नलं त्यक्त्वा विदर्भं गन्तुं नेच्छतीति । एतद् द्वयमपि वाच्याद् बोद्धव्यदृष्ट्या भिन्नमेव वस्तु । अपि च यदा दमयन्ती अजगरमुखात् व्याधेन रक्षिता तदा तयोक्तं यत् —

यथैव विष्णुः प्रतिभाति मान्यता
वदान्यतां तेऽपि तथा स्मराम्यहम् ।
यथासि योऽसि त्वदृणान्मृगान्तकृत् !
कथञ्चिदानृण्यमहं न कल्पये ।।[३]

अस्मिन् श्लोके अहं कथञ्चिदपि त्वदृणात् आनृण्यं न कल्पये इति वक्तृवचनाद् भविष्यत्काले येन केनापि प्रकारेण प्रत्युपकारं कृत्वा सा दमयन्ती ऋणमुक्ता भविष्यतीति वस्तु व्यज्यते ।

अपरत्र दमयन्ती नलमन्विषन्ती वने भ्रमन्ती यदा अशोकवृक्षमद्राक्षीत् तदा सा नलस्य परिचयप्रदानपूर्वकं तमुवाच **यत् —**

बिभर्षि शोणं कुसुमं हरन् मनः
शुचं यथार्थं निजनाम संवहन् ।
अतो विजिज्ञासितमेतदङ्ग भौ !
त्वमप्यपश्यः क्वचनेदृशं नरम् ? ।।[४]

X X X X XX X X XX X X
इदं तु तथ्यं यदि सत्यमेव वो
वनान्तमध्यास्य स तिष्ठति क्वचित् ।
न जङ्गले मे घटितममङ्गलं
भिया स निह्नोत्यनयैव स्वं वपुः ।।[५]

नलः अत्रैव कुत्रापि स्थित्वा जङ्गले तच्छरीरदर्शनेन अमङ्गलं स्यादिति विचिन्त्य स्वं वपुः निह्नोतीति दमयन्त्या उच्यते । अनेन नलस्य कलिग्रस्तशरीरस्य अपवित्रतायाः सूचना प्राप्यते । अपि च स्त्रीत्यागः, द्यूतक्रीडायां सर्वस्वान्तः, वनगमनम् इत्यादिभिः दुष्कर्मभिः तस्य शरीरममङ्गलायैव इति नलेन चिन्तितं स्यात्, अतः तादृशं शरीरं कदाऽपि अन्येषां समीपे न प्रदर्शनीयमिति नलस्य मानसिकस्थितिः व्यज्यते । अपि च —

पुरन्ध्रिपादाहतिजातयातना-
न्न चार्हति स्त्रीत्युपधामयं जनः ।
प्रियैर्वियुक्तावमताः परः शताः
स्त्रियस्त्वया स्वैरदलैः सुरक्षिताः ।।[६]

अत्र अशोकवृक्षः स्त्रीणां पादाहतिजातयातनां षोढ्वा तस्य पत्रैः तासां सर्वदा सुरक्षां करोतीति वस्तुना वसन्ततौ स्त्रीभिः पादयोः नूपुरधारणं कृत्वा अशोकवृक्षे पदाघातः क्रियते, तेन च पदाघातेन अशोकपुष्पाणि विकसन्तीति लोकप्रचलितव्यवहारो व्यज्यते । अपि च अशोकवृक्षस्य पत्रैः जातमशोकारिष्टमौषधं स्त्रीणां मासिकस्रावजनितरोगाणां निवारणे सहकरोतीत्यपि वस्तु ध्वन्यते । एवमुदाहरणमिदं कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुना वस्तुध्वनेरिति वक्तुं शक्यते ।

अपि च एकादशसर्गे दमयन्ती स्वसखीं केशिनीमाहुय वदति —

हे सौम्यवेशिनि ! शुभैषिणि ! केशिनि !
त्वामस्मार्षमेतदवगच्छसि कस्य हेतोः ।
उच्छिन्नमध्वनि न मे सिचयार्द्धमात्रं
जानीहि हारितमवारितमर्द्धगात्रम् ।।[७]

वने यदा नलः दमयन्तीमेकाकिनीं त्यक्त्वाऽगमत्तदा तस्याः अर्धं वस्त्रं कर्तयित्वा स्व्यकरोत् । एतदेव बोधयन्ती दमयन्ती सखीं वदति यत् – तस्याः अर्धं वस्त्रमेव न कर्तितमपि तु अर्धमङ्गमपि उच्छिन्नमिति । एवमत्र अर्धमङ्गमुच्छिन्नमिति कविनिबद्ध-वक्तृप्रौढोक्तिबलेन नारीपुरुषयोः अभिन्नाङ्गत्वं व्यज्यते । एकस्याभावे अपरः अपूर्ण इव प्रतिभाति । अत्र दमयन्त्याः नलाभावे अपूर्णता कवेः विवक्षितार्थः ।

अर्थान्तरसंक्रमितविवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः उदाहरणं यथा —

विशीर्यते तस्य तनूरशेषा
विना तमेषास्थिसमीरशेषा ।
न पार्यते रक्षितुमक्षिसङ्घै-
रहर्निशं तत्प्रहरप्रसङ्गैः ।।[८]

नलविरहिण्याः नायिकायाः विरहावस्थाऽत्र वर्ण्यते । तस्याः अशेषा तनुः विशीर्यते; नलं विना अस्थिशरीरशेषमिदं शरीरमहर्निशम् अक्षिसङ्घैः चक्षुरादिपञ्चज्ञानेन्द्रियैः प्रहरप्रदानेनापि रक्षितुं न शक्यते इति अभिधीयते । अत्र “प्रहरप्रसङ्गैः” इति शब्देन – यथा रात्रौ प्रहरीगणः जागरणपूर्वकं ग्रामस्य नगरस्य देशस्य वा सुरक्षां कुर्वन्ति, तथैव अस्माकमिन्द्रियाणि शरीरस्य सुरक्षां कुर्वन्तीति व्यज्यते । एवं जनानामिव इन्द्रियाणां प्रहरीत्वेन प्रकल्पनं तेषां जागरणम्, जागृतेषु इन्द्रियेषु अपि नलसन्तहृदयायाः दमयन्त्याः शरीरस्य रक्षणासामर्थ्यमित्येते विषयाः संक्रम्यन्ते । अतः उदाहरणमिदम् अर्थान्तरसंक्रमितविवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेरिति वक्तुं शक्यते ।

३.६. उत्तरनैषधीयचरिते अलङ्कारध्वनिः

“काव्यस्यात्मा ध्वनिः” इति ध्वन्यालोककारस्य वचनं पुरस्कृत्य महती चर्चा संस्कृतवाङ्मया-न्तराले चलति । अत्र आनन्दवर्धनेन स्वीकृतस्य वस्त्वलङ्काररसरूपस्य ध्वनित्रयस्य प्रसङ्गः उपन्यस्यते । तेषु त्रिविधेष्वपि ध्वनिषु अलङ्कारस्य आत्मत्वसिद्धिप्रसङ्गे मतान्तरमुपस्थापयति विश्वनाथः स्वीयसाहित्यदर्पणाख्ये ग्रन्थे । तन्मतानुसारेण अलङ्काराः

काव्यात्मभूतस्य रसस्य उत्कर्षाधायकाः न तु स्वरूपाधायकाः । अर्थात् अलङ्काराणामात्मत्वं न सम्भवतीति । ध्वन्यालोककारेणाप्युच्यते –

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।
अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् ।।[९]

वृत्तावपि एतत्स्पष्टीक्रियते यत् — "ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते, ते गुणाः शौर्यादिवत् । वाच्यवाचकलक्षणान्यङ्गानि ये पुनराश्रिताः, तेऽलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत्"[१०] इति । अपि च –

रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।
अलङ्कृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधनम् ।।[११]

सर्वासामुपमाऽऽदीनामलङ्काराणां रसभावादीनामुक्तप्रतीयमानप्रधानानां तात्पर्यमाश्रित्य एव विनिवेशनमलङ्कारत्वस्य प्रयोजकमित्यर्थः । अपि च —

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धश्शक्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः ।।[१२]

पुनश्च —

विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कथञ्चन ।
काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता ।।
निर्व्यूढावपि चाङ्गत्वेन यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् ।
रूपकादेरलङ्कारवर्गस्याङ्गत्वसाधनम् ।।[१३]

एवमलङ्काराणां रसोपकारकतया उपस्थापनैव क्रियते । प्रकृतकाव्ये उत्तरनैषधीयचरिते अलङ्काराणां विचारसन्दर्भेषु एतत्सर्वं परिशीलयितुं शक्यते । समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्त-विशेषोक्ति-पर्यायोक्तापह्नुतिदीपकसङ्करालङ्कारादौ उपमाद्यलङ्काराणां व्यङ्गत्वेन स्थितिः वर्तते । किन्तु तत्र ध्वनिप्रसङ्गो न भवतीति आनन्दवर्धनस्याशयः । यतो हि तत्र वाच्यचारुतैव तिष्ठति न तु व्यङ्ग्यस्य। व्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येव ध्वनिरिति सर्वसम्मतं मतम् । रूपकालङ्कारे उपमाध्वनिर्यथा —

अकलङ्कं च तद्राज्यं प्राज्यं यत्र प्रजासुखम् ।
प्रपानककटुर्यत्र दण्डलेशोऽपि मण्डनः ।।[१४]

अस्मिन् श्लोके राज्यस्य दण्डव्यवस्थाया उपरि प्रपानककटुत्वस्यारोपणं कृतं वर्तते । प्रजानां कृते अकलङ्कं राज्यं सर्वदा प्रपानकरसवन्मधुरं सुखकरं च भवति ; तत्रापि या सामान्यदण्डव्यवस्था राज्ञा प्रकल्प्यते, सा प्रपानकरसे खण्डमरीचमिश्रणेन सामान्यकटुतासमाना प्रतीयते । तथापि प्रपानकरसकटुतेयं सर्वेषां सुखकारिणी भवतीति कवेराशयः प्रतीयते । उपमाध्वनौ राज्ञः दण्डव्यवस्था उपमेयः, प्रपानककटुः उपमानम् ; सामान्यधर्मश्च आनन्दप्रदानमिति ।

तथैव व्यतिरेकालङ्कारध्वनिः यथा —

विलज्जते यद्रजसोऽब्जजं रजः
श्रियाऽमदं कोकनदं सकाञ्चनम् ।
पदे तदेकात्मतया पदे पदे
हृदाभिवन्दे गिरिजागिरीशयोः ।।[४१]

अस्मिन् पदे रचनाकारः गोस्वामिभैरवगिरिमहोदयः स्वीयेष्टदेवतयोः उमामहेश्वरयोः चरणकमले अभिवन्दते । उमामहेश्वरयोः चरणौ श्रिया सकाञ्चनं कोकनदं, चरणोत्थितरजसा च अब्जजं रजः विलज्जते इति वाच्यार्थः । "विलज्जते" इति शब्देनात्र उमामहेश्वरयोः चरणयोः, चरणनिःसृतरजसां च आधिक्यं प्राधान्यं वा प्रतीयते । अतः "आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताऽथवा । व्यतिरेकः ..." इति विश्वनाथवचनानुसारेणात्र व्यतिरेकालङ्कारः ध्वन्यते । एवमुदाहरणमिदं कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थान्तर-संक्रमित-विवक्षितान्यपरवाच्यस्य वस्तुनाऽलङ्कारध्वनेरिति वक्तुं शक्यते । एवमन्यानि उदाहरणानि द्रष्टव्यानि ।

(५) उत्तरनैषधचरितेरसध्वनिः

साधारणतया महाकाव्यस्य लक्षणानुसारेण शृङ्गार-वीर-शान्तेषु कश्चन एकः रसः अङ्गी भवति, अन्ये च रसाः तत्सहायकतया अङ्गत्वेन तिष्ठन्ति । एवं सति

प्रकृतमहाकाव्येऽस्मिन् विप्रलम्भशृङ्गारः अङ्गी भवति, अन्ये च करुण-वीर-शान्त-बीभत्स-अद्भुत-भयानकरसाः अङ्गरूपेण तिष्ठन्ति । **उत्तरनैषधीयचरिते** तृतीयसर्गे दमयन्ती चेदिराजमातुः समीपे स्वस्वयंवरस्य पूर्ववृत्तान्तकथनावसरेनलंप्रतिकथं तस्याः पूर्वरागः उत्पन्न आसीत्तस्यास्वादनं कर्तुं कर्तुं शक्यते सहृदयैः । नलस्य गुणाकरं दमयन्ती सखीमुखात्, हंसमुखाच्च श्रुत्वा अनङ्गपीडया पीडिताऽऽसीदिति उच्यते । यथा —

कथञ्चिदाकुञ्चितनेत्रपक्ष्मया-
प्यधोनमत्कन्धरया ह्रिया मया ।
न काममङ्गीकृतमोङ्गिरेङ्गितैः
परन्त्वनङ्गीकृतमेवमानसम् ।।[१६]
नलेनसाकंममसन्धिबन्धनं
विधाय वाचा स नवेद्मिकिं व्यधात् ।
परन्तुत्स्पर्शनतर्षणाद् भृशं
कृशंवपुर्मेऽगमदाशु शोच्यताम् ।।[१७]

अनयोः श्लोकयोः हंसमुखात् नलस्य विषये श्रुत्वा दमयन्त्याः हृदये जातः दशाविशेषः पूर्वरागं सूचयति ।

मानो यथा —

मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवतः ।
द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि ।।
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणंविना ।
पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमितेश्रुते ।।
ईर्ष्यमानो भवेत्स्त्रीणांतत्रत्वनुमितिस्त्रिधा ।
उत्स्वप्नायितभोगाङ्गगोत्रस्खलसम्भवा ।।[१८]

प्रवासो यथा —

प्रवासोभिन्नदेशित्वं कार्याच्चापाच्च सम्भ्रमात् ।
त्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ।।
निःश्वासोच्छ्वासरुदितंभूमिपातादि जायते ।
अङ्गेष्वसौष्ठवंतापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः ।।

अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छना ।

मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दशस्मरदशाइह ।।[19]

करुणविप्रलम्भो यथा –

यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैकस्ततो भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ।।[20]

भैरवगिरिमहोदयानामुत्तरनैषधीयचरिताख्येऽस्मिन् महाकाव्ये नलदमयन्त्योः वियोगपक्षस्य विशदविवेचनंकृतंवर्तते । प्रायशः प्रवास-करुणविप्रलम्भयोः आस्वादनमत्र कर्तुं शक्यते । प्रथमसर्गे यदा द्यूतक्रीडायां पराजितः वनेभ्रमन्भ्रमन्नलः सुप्तां दमयन्तीमेकाकिनीं परित्यज्य अगमत्तदाप्रबोधं समागत्य नलंन सम्प्राप्य बहुधाविलपति। यथा —

न येन सेहेविरहक्षणोऽपिमे

कथं स दीर्घाः क्षणदाः क्षमिष्यति ? ।

कथंहृदागन्तुमितोऽनुमोदितो

यदा विवाहाद्धृदिमेसमर्पितम् ।।[21]

एवंप्रकारेणसम्पूर्णेउत्तरनैषधचरिते रसवस्त्वलङ्कारध्वनीनां प्रतीतिः भूरिशः वर्तते । प्रबन्धवृद्धिभयात् दिङ्मात्रम्अत्रप्रदर्शितम् ।

— टिप्पणी —

१) उत्तरनैषधचरितम् - १/४३
२) तत्रैव - १/४४
३) तत्रैव - १/९५
४) तत्रैव - १/१२४
५) तत्रैव- - १/१२६
६) उत्तरनैषधचरितम् - १/१२७
७) तत्रैव- ११/२
८) तत्रैव - ६/९
९) ध्वन्यालोकः - २/२९
१०) तत्रैव - वृत्तौ - पृ. ११५
११) तत्रैव - २/२७
१२) तत्रैव - २/३९
१३) तत्रैव - २/४१-४२
१४) उत्तरनैषधचरितम् - १७/१६१
१५) तत्रैव - १/१
१६) तत्रैव - ३/७१
१७) तत्रैव - ३/७२
१८) तत्रैव - ३/१९८-२००
१९) सा.द. - ३/२०४-२०६
२०) तत्रैव ३/२०९
२१) उ.नै.च. - १/७१

- सहायकग्रन्थसूची –

१)	उत्तरनैषधीयचरितम्	गोस्वामीभैरवगिरिशास्त्री, सम्पादकः - रामलक्षणगोस्वामी, नागपब्लिशर्स, ११-ए, जवाहरनगर, दिल्ली, ११० ००७ संस्करणम् - २००५
२)	काव्यप्रकाशः (मम्मटः)	डॉ.श्रीनिवासशास्त्री, रतिरामशास्त्री, साहित्यभण्डार सुभाष बाजार, मेरठ - १९९८
३)	ध्वन्यालोकः (आनन्दवर्धनः) लोचनटीका	डॉ.रामसागरत्रिपाठी, मोतीलालवनारसीदास, वाराणसी, दिल्ली, पटना, १९८७
४)	साहित्यदर्पणम् (लक्ष्मीटीका)	कृष्णमोहनशास्त्री, चौखम्बासंस्कृतसीरिज्, वाराणसी, १९६७
५)	संस्कृत काव्यशास्त्र में	डॉ.लक्ष्मी चन्द्रशास्त्री, इण्डो विजनप्राइवेट्लिमिटेड

——— ० ———

नञ्जराजप्रणीतसङ्गीतगङ्गाधरस्य विषयविन्यासः

श्रीभावग्राहीदाशः
संस्कृताध्यापकः,ओडिशाराज्यम्
शोधच्छात्रश्च, साहत्यविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः

————————————————

प्रस्तावना–

कळुलेवंशोद्भवः संस्कृत-कन्नड-आन्ध्रभाषाप्रवीणः सुप्रसिद्धः कविः महीश्वर(मैसूर)राजकीय-वंशोद्भवः वीरराजसूनुः नञ्जराजः सङ्गीतगङ्गाधराख्यस्यास्य काव्यस्य कर्तृत्वेनविदितोऽस्ति । महीश्वरसाम्राज्यस्याधिपतिः छामराजसप्तमः १७३१तमे ख्रीष्टाब्दे स्वीयसैनिकमुख्याय श्रीदेवराजाय राज्यभारं समर्पितवान् । सोऽयं देवराजः नञ्जराजस्य भ्राताऽऽसीत् । दलवायीति नाम्नाप्रसिद्धाः महीश्वरराज्यस्य सैनिकाः प्रायशः कळुलेवंशीया एवआसन् । अस्मिन्नेववंशे नञ्जराजस्य जन्माभवत् । अनेनविरचितेषु काव्येषु – (१) हालास्यमाहात्म्य (२) भक्तविलासदर्पणः (३) काशीमहिमादर्पणः (४) ककुद्गिरिमहात्म्य (५) मार्कण्डेयपुराण (६) शिवधर्मोत्तर/शिवगीतिः (७) शिवभक्ति-माहात्म्य (८) हरिदत्ताचार्यमाहात्म्य (९) गरलपुरीमहिमादर्श (१०) सङ्गीतगङ्गाधरम् इत्यादीनि प्रसिद्धानिसन्ति । एतेषुगरलपुरीमहिमादर्शं विहाय अन्यानि प्रायशः संस्कृतकाव्यानामनु- कृतिपरकाणिअथवासंस्कृतपुराणादीनामनुवाद-परकाणिभवन्ति । एतेषु श्रीशिवपार्वत्योः रासलीलामाधारीकृत्य गीतगोविन्दधारया रचितं सङ्गीतगङ्गाधरम् इति प्रबन्धकाव्यं सर्वातिशायि वर्तते । अस्य गीतिकाव्यस्य कथावस्तुप्रतिसर्गं साररूपेणात्रशोधप्रबन्धेऽस्मिन् उपस्थाप्यते ।

प्रथमसर्गः –

श्लोकाः/गीतानि	**विषयः**
श्लो.१	गुरुवन्दना/मङ्गलाचरणम् ।
श्लो.२	पार्वतीभक्तिः/कवेरात्मपरिचयः ।
श्लो.३-१९	कविवंशावलीवर्णना ।

श्लो.१९	प्रबन्धरचनाप्रयोजनम् ।
श्लो.२०	प्रबन्धवस्तुनिर्देशः, मङ्गलविधानञ्च ।
गी.१	शिवस्य अष्टमूर्त्तीनां जयगानम् ।
श्लो.२१	अष्टमूर्त्तीनांसंग्रहश्लोकः ।
गी.२	श्रीशम्भोः गुणकीर्त्तनम् ।
श्लो.२२	कामासक्तांपार्वतींप्रतिसखीकिमपि कथयति इतिकविवचनम् ।
गी.३	श्रीशम्भोः दारुकवनेवसन्तविहारवर्णनम् ।
श्लो.२३	वसन्तेमुनिवधूनांकामदशा, मलगिरिसमीरपीडा च ।
श्लो.२४	विरहिमुनिवधूभिः कथञ्चिन्निशायापनम् ।
श्लो.२५	मौनिमहिलानांशिवासक्तिः ।
गी.४	मुनिवधूभिः श्रीशम्भोः वसन्तरासः ।
श्लो.२६	वसन्तरासगीतस्य संग्रहश्लोकः ।
श्लो.२७	शिवस्तुतिः ।
श्लो.२८	शिवस्तुतिः ।

भगवताशिवेन पञ्चविंशतिर्वेषैः पञ्चविंशतिर्लीलाः सम्पादिता इति पुराणेषु वर्ण्यते । तासुभिक्षाटनं नामैका लीला वर्तते । तां भूमिकां कृत्वा नञ्जराजकविना सङ्गीतकाव्यमिदं लिखितवान् । भिक्षाटनलीलायां शिवभट्टारकेन मोहनीयाकृतिना मुनिस्त्रियो मोहिता अपि न कदाऽपि किञ्चिदपि ताभिः कामक्रीडायां रेमे । तथाऽपि तत्कथानकमाश्रित्य मुनिस्त्रीभिः कामक्रीडायां शिवरता पार्वती च गीतगोविन्दे राधेव विरहव्यथामनुभवन्ती आसीदिति स्वकपोलकल्पितवर्णनमस्मिन् काव्ये कविना कृतमस्ति । महान्योगी परमशिवः यः कुसुमशरैरात्मसात्कर्तुं प्रयतमानं मदनं ललाटस्थवह्निनेत्रेण दग्धवान् स न कदाऽपि कामी कृष्ण इव वल्लभाशतेन रममाण आसीदिति पुराणेषु श्रूयते । तथापि कविना वस्तु वशात्कथमपि तथा वर्णित इति नृसिंहनामा कविः स्वीये चन्द्रकलापरिणयाख्ये नाटके लिखति । परन्तु श्रवणानन्दिनीव्याख्यानपठनेन कवेः वास्तविकग्रन्थरहस्यं ज्ञातुं शक्यते ।

सङ्गीतगङ्गाधरे षट्सर्गाः सन्ति । तत्रादौ प्रथमसर्गे कविसमयमनुसृत्य कविना स्वगुरुदेवतास्तवनात्मकं मङ्गलमाचरितमस्ति । मङ्गलाचरणे गुरुं ब्रह्मतच्छक्तिरूपे शिवगौरी च स्तौति । यथा —

श्रीगौरीपरमेशपादकमलद्वन्द्वानुसन्धायिने !
सानन्दं सकलेष्टदाय गुरवे भूयो विधायाञ्जलिम् ।
शृङ्गारैकरसोज्ज्वलैश्शिवपरैस्सूक्तैस्सुधास्यन्दिभि-
र्गीतव्रातमनोहरं विरचये सङ्गीतगङ्गाधरम् ।।[१]

तदनन्तरं स्ववंशवृत्तान्तकथने तिम्मराजादीन् पूर्वजान्, तेषां कृत्यानि च वर्णयित्वा कविरात्मानमधिकृत्य किञ्चिद्विस्तरत: कथयति । तत: काव्यारम्भे, गीतगोविन्दे यथा जयदेव: श्रीराधाकृष्णयो: यमुनाकुले प्रचलत: शृङ्गारकेलिकलापस्य जयगानं करोति, तथैव अयमपि कवि: श्रीनञ्जराज: आदौ श्रीगौरीशङ्करयो: केलिकलापस्य जयगानं करोति । यथा—

क्रीडाकौतुकतत्परे परशिवे साशं मुनिप्रेयसी-
जाते कातरतामुपेत्य विपिने मोहाकुलाऽभूदुमा ।
पश्चात्सङ्गतयोस्सखीवचनत: सप्रेम सञ्जल्पतो-
र्गौरीशङ्करयोर्जयन्ति कपिलातीरे मिथ: केलय: ।।[२]

अत्र जयन्तीति पदेन नमस्कार: आक्षिप्यते तथा च गौरीशङ्करयो: कपिलातिरे केलिरूपवस्तुन: निर्देशोऽपि क्रियते । तत:परं मालवरागेण शिवस्य अष्टमूर्त्तीनां क्रमश: सलिल-पृथिवी-वह्नि-पवन-गगन-सूर्य-सोम-बौद्धानां वर्णनं करोति । एतत्सर्वं गीतगोविन्दे जयदेवकृतं विष्णो: दशावतारवर्णनं विष्णुस्तवनं चानुकरोति । उदाहरणमेकं यथा —

कलयति कमलभवे, निखिलं भुवनतलं ।
सकलचराचरजननिमित्तं । धूर्जटे ! धृतसलिलशरीर !
जय गरनगरविभो ! ।।[३]

अष्टपद्या: अन्ते अवताराणां संग्रहश्लोकोऽपि जयदेवस्य गीतगोविन्दवद् रचितं प्राप्यते । यथा —

विश्वं जीवयते जगत्प्रकृतये स्वर्गादिसम्पादिने
प्राणिप्राणमयात्मने श्रुतिगिरामुत्पत्तिमातन्वते ।
यष्टुं कालविधायिने तनुमतां शीतत्वमातन्वते
बौद्धस्तोमभिदे धृताष्टवपुषे तस्मै नमश्शम्भवे ।।[४]

शिवस्तवनान्तरं द्वितीयगीते भैरवरागेण पुनः शिवगुणकीर्तनं क्रियते अष्टपद्या । उदाहरणमेकं यथा -

गिरितनयपरिरम्भण ! कृतजृम्भण !
करतलविधृतत्रिशूल ! जय जय साम्ब ! शिव ! ।।[५]

एवं द्वितीयगीतेऽस्मिन् कृतिनायकमुपवर्ण्य प्रतिज्ञातं गौरीपरमेश्वरविहाररूपं प्रबन्धप्रतिपाद्यमर्थं सखीवचनेन प्रस्तौति तत्रैव । यथा –

शिरीषाभैरङ्गैरनुपदमनङ्गेषु दलितै-
श्लथन्तीं सञ्चारैरलसपदविन्यासरभसैः ।
अपर्णामुद्गीर्णस्मरदहनतप्ताङ्गलतिकां
प्रियाधीनां दीनां स्फुटमिदमवादीत् प्रियसखी ।।[६]

अत्र प्रियविरहेण सन्तप्तां पार्वतीं सखी किमपि अवादीति प्रतिपादनच्छलेन पार्वत्याः कोमलशरीरं कथं मदनतापेन दलितं, तथा च तस्याः शिवान्वेषणरूपं कथावस्तु कविना रमणीयतया उपास्थापयत् । तृतीयगीते रमणीयवसन्तसमये विविधशोभाविमण्डितकानने पुररिपुः विहरतीति सख्या सूच्यते । अस्यैव गीतस्यान्ते वसन्तकालिकमलयगिरिसमीराणां स्वभाववर्णना क्रियते । यथा —

प्रियतमविरहेण प्राप्तशोकाकुलानां
मनसिजशरपालीवेपथूनां वधूनाम् ।
समदनवमिलिन्दव्रातनिर्धूतचूताः
मलयगिरिसमिराः प्राणचोरा बभूवुः ।।[७]

एवं कामेच्छावर्धकस्य वसन्तसमयस्य सुरसं वर्णनमपि अत्र समुपलभ्यते । दारुकावने विहारोपद्घातेन कविः मुनिवधूनां तस्मिन्ननुरागं प्रकटयति । यथा -

वीणागानरसानुभूतिलसितव्यालोलनेत्राञ्चलै-
रङ्गैरङ्गजसङ्गरप्रमुदितैश्शृङ्गारभावं गतैः ।
खेलन्तं शतकोटिकामसुषमासीमानमामोहिताः
प्रेमोद्दामभरेण मौनिमहिलाः कान्तं शिवं मेनिरे ।।[८]

तस्मिन् वसन्तसमये विरहिजनावस्थां कथयित्वा चतुर्थगीते विषयनायकं शिवं मौनिवधूनिवहे क्रीडन्तं वर्णयित्वा च शिवस्तवनात्मकेन श्लोकेन सर्गं कविः समापयति ।

द्वितीयसर्गः —

श्लो.१ पार्वत्याः सखीं प्रति स्वदुरवस्थाकथनम् ।
गी.१ पार्वत्याः शिवानुचिन्ता ।
श्लो.२ पार्वत्याः विरहपीडा ।
गी.२ शिवं लतागृहमानेतुं सख्यै निवेदनम् ।
श्लो.३ पार्वत्यासक्तस्य शिवस्य कपिलातटं प्रति गमनम् ।
गी.३ शिवस्य कामावस्थावर्णनम् ।
श्लो.४ चिन्ताक्रान्तस्वान्तस्य पार्वतीकान्तस्य अङ्गवेदना ।
श्लो.५-६ शिवस्य स्मरपीडावर्णना ।

पार्वती आत्मनः प्रियकरो लोकेश्वरः शिवः मुनिप्रेयसीजाते कामक्रीडायां रत इति ज्ञात्वा तेन कारणेन विरहव्यथामनुभवन्ती शोकरसपूर्णामात्मानो दुःखस्थितिं सखीपुरत आविष्करोति । तदेवोच्यते कविना —

रमयति वने रामाः कामज्वरादभिपीडिता
द्विगुणितरसावेशे साशं मुहुः पुरभेदिनि ।
समुदितमहामोहा नीहारभूधरनन्दिनी
प्रियतममनो दूरा धीरा जगाद तदा सखीम् ।।[९]

द्वितीयसर्गस्य प्रथमगीते कविः गुर्जररागेण रूपकतालेन च पार्वत्याः मनः कथं शिवं स्मृत्वा कष्टमनुभवति, तत्सर्वं सख्याः समीपे उपस्थापयति । यथा —

सुन्दरमुकुरकपोलतलस्फुटश्रमजलबिन्दुकदम्बम्,
मन्दहसितरुचिरविलोचनभासुरमुखशशिबिम्बम्,
कामं हरमिह विधृतशशाङ्कं,
स्मरति मनो मम सखि ! कृतशङ्कम् ।।[१०]

अत्र कामोद्दीपकस्य श्रीशम्भोः सुन्दरविशेषणपदानि कविना अष्टसु गीतेषु उपनिबद्धानि । प्रथमसर्गे सखीमुखात् शिवस्य गुणगानं श्रुत्वा तमाप्तुं पार्वत्याः मनसि अभिलाषा वर्धते, ततः कामस्य स्मृतिरूपा द्वितीयावस्था द्वितीयसर्गस्य एतेषु गीतेषु प्रतिपाद्यते “स्मरति मनो मम सखि !” इति वचनेन । ततः संग्रहरूपेण पार्वती स्वीयकष्टं श्रावयति —

कुसुमितलतापालीं व्यालीं मनो मम मन्यते
तृणयति निजोत्कर्षं हर्षं न जात्वपि विन्दति ।
मुनिजनवधूक्रान्तस्वान्ते दयारहिते प्रिये
प्रियसखि ! तदासक्तं नक्तं दिवाऽपि च धावति ।।[११]

पार्वत्याः मनः लतां सर्पिणीव मन्यते, निजोत्कर्षं तृणवद् पश्यति, हर्षं नानुभवति, रात्रौ दिवाऽपि च शिवासक्तं सत्सर्वदा तमेवानुस्मरतीति कामस्य द्वितीयावस्थाऽत्र सूच्यते कविना ।

एवं पार्वत्याः शिवानुचिन्तनं वर्णयित्वा कविः तृतीयगीते गुण्डक्रियारागेण एकतालेन च शिवेन सह मेलनार्थं शिवं प्रति सन्देशं प्रदातुं सख्याः नियोजनमुपस्थापयति । शिवविरहमसहमानायाः पार्वत्याः कामोद्वेगः या कामदशायाः पञ्चमदशा, सा अत्र ज्ञातुं शक्यते । यथा —

नवमदनाहवसाहसया प्रियवीतनितम्बदुकूलम्,
अविरलकररुहचोदितया कृतबहुविधगलरवजालम्,
दयिते ! केलिचतुरतरं तं ; दयिते ! त्वरय लतागृहसङ्गतया,
स्मरविदारितया सह रन्तुं दयिते ! ।।[१२]

श्रीशम्भुरपि गिरीन्द्रपुत्रीप्रियकेलिलालसः मौनिप्रमदारतिक्रियां त्यक्त्वा कपिलानद्याः तटं जगाम । तन्मनस्यपि पार्वत्यनुचिन्ताऽऽसीत् । एवं चिन्ताक्रान्तस्वान्तः पार्वतीकान्तः पुनरङ्गवेदनामभिलषति । यथा -

समुद्धूतस्सद्यो विकचनवमल्लीपरिमलः
प्रकर्षाढ्यो देहं दहति पवमानो मलयजः ।
भ्रमद्भृङ्गीरङ्गस्तरलतरनादप्रविरलो
मनोजातच्छन्नो वनभुवि यमोऽपि व्यथयति ।।[१३]

एवं दीना सा पार्वती कथमपि कालमतिवायहति । शिवोऽपि मुनिवधूयौवते विहरन्नपि पार्वतीं विना किञ्चिदपि सुखं नानुभवन् विषादेन परिपूरितः स्वस्य दीनावस्थां कथयन्नास्ते ।

तृतीयसर्गः

तृतीयसर्गे पार्वत्याः सखी तस्याः सन्देशं हरन्ती शिवं गत्वा तस्मै पार्वत्याः शोचनीयावस्थां विस्तरतः कथयित्वा पुनः पार्वतीं प्रतिनिवृत्य शिवोऽपि ते वल्लभः त्वां विना समवस्थः परं दुःखितो वर्तते इति कथयितुं प्रत्यागच्छति । अत्र समुदायतया अष्टौ श्लोकाः, चत्वारि गीतानि च सन्ति । तेषु क्रमशः प्रतिपादिताः विषयाः यथा —

श्लो.१	पार्वतीसख्याः कपिलातटिनीप्रान्तलतागृहं प्रति गमनम् ।
गी.१	सख्या शिवस्य समीपे पार्वत्याः कामावस्थावर्णनम् ।
श्लो.२	सख्या कामदग्धपार्वत्याः स्वभाववर्णनम् ।
गी.२	पार्वतीविरहवेदनायाः भङ्ग्यन्तरेण कथनम् ।
श्लो.३	पार्वत्युद्वेगः, मूर्च्छा इत्यादीनां कामदशानां वर्णनम् ।
श्लो.४	शिवकामावस्थां तन्मुखात् श्रुत्वा सख्याः पार्वत्याः समीपे आगमनं शिवस्यावस्थायाश्च वर्णनम् ।
गी.३	पुरवैरिणः शिवस्य दुर्दशावर्णनम् ।
श्लो.५	नक्तं दिवं च शिवेन पार्वत्याः एव स्मरणं करोतीति प्रतिपादनम्।
गी.४	भङ्ग्यन्तरेण शिवकामावस्थाकथनम् ।
श्लो.६	शिवविरहवेदनां वर्णयन्त्या सख्या गौरीं तदभिसरणायोन्मुखीकरणम् ।
श्लो.७	सख्या शिवाय गौरीव्यापारकथनम् ।
गी.५	सख्युक्तिप्रकारः गीतरूपेणात्र प्रस्तूयते ।
श्लो.८	पार्वती कानने शिवस्य प्रतीक्षायामस्तीति कथनञ्च ।

चतुर्थसर्गः

चतुर्थे सर्गे पार्वती यथापूर्वं दुःखालापं कुर्वन्ती शिवेन सह सख्याः प्रत्यागमनं प्रतीक्षमाणा वर्तते । परं शिवं विना प्रतिनिर्वतमानां सखीं दृष्ट्वा विवृद्धपरितापा अधिकतरमेव शोचति । तदेवोच्यते कविना —

अद्यैव दुस्सहकलङ्कविषावलेप-
दीप्ताङ्कुरार्तिकरणान् किरणान् प्रसार्य ।
आरुह्य पूर्वगिरिशृङ्गमहो सुधांशु-
स्सन्तापयत्ययमनङ्ग इवाततायी ।।[१४]

चतुर्थसर्गे प्रथमगीते पार्वत्याः विलापः मालवरागेण झम्पातालेन आहरिरागेण वा गीयते । यथा -

हरविरहदहनपरितापविषयीकृतम् ।
चिरमिह न याति वपुरहह मम जातम् ।।
नेहते मदनुसरणम् ; अये ! मुनियुवतिलोलुपोऽयम् ।।[१५]

आत्मनः प्रियकरः कथमेवं परयुवतीसक्तः मां दुःखार्णवे मग्नां नैव स्मरति, शिवेन लालिताः युवत्यः सुखातिशये वर्तन्ते, इत्यालपन्ती तासां च सुखस्थितिं कल्पनया वर्णयन्ती पार्वती चन्द्रमलयानिलौ मां कामसन्दीपनेन मा हिंस्तमिति प्रार्थयति । एवमत्र क्रमशः प्रतिश्लोकं प्रतिगीतं च अधोलिखितविषयाः वर्ण्यन्ते । यथा -

श्लो. १-२	शिवमानेतुं गतायां संख्यां चिरमनागतायां गौर्यास्तात्कालिकावस्थावर्णनम्
गी. १	पार्वतीप्रलापः ।
श्लो. ३	सखीप्रेषणानन्तरं गौरी प्रियागमनविलम्बमसह्यमाना नानाप्रकारेण प्रलप्य तस्यागमने कारणान्तराणामुल्लेखनम् ।
श्लो. ४	शङ्करमन्तरेण सख्याः आगमनम् पार्वतीविलापश्च ।
गी. २	सख्यागमनानन्तरं पार्वत्याः व्यापारः गीतेन प्रपञ्च्यते ।
श्लो. ५	शिवस्य परकीयासक्तिं वर्णयित्वा पार्वत्या स्वीयमनोवृत्तिकथनम् ।
गी. ३	शिवस्य कपिलावनं प्रविष्टस्यापि स्वसमीपानागमनादत्रापि कामिनीविरह उत्प्रेक्षते ।
श्लो. ६	परमेश्वरः सर्वथा नागमिष्यत्येव, कदाचिदागतस्यापि तस्य मुखं कथं द्रष्टव्यमिति सखीं प्रति पार्वत्याः वचनमुपस्थाप्यते ।
गी. ४	शिवः यासु कामिनीषु रमते ताः स्वयमिव न जातुचिदपि खिद्यन्त इति वर्णनम्।
श्लो. ७	अनेकप्रकारेण परमेश्वरविहारान् उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य खिद्यमाना गौर चन्द्रोदयानन्तरभाविनीं स्वावस्थां वर्णयति । यथा –

राकानिशाकरकराङ्कुरकुन्तघात-
सञ्जातघोरतरतापभरासहानि ।
अङ्गान्यनंगशरजर्जरितानि भूयः
सन्तापयत्ययमहो मलयानिलोऽपि ।।[१६]

श्लो.८ अत्र पार्वती मलयानिलं विनिन्द्यान्तरं प्राणहरणोद्युक्तं मदनं प्रार्थयते ।

श्लो.९ अत्र गौरी मदनमलयमरुद्विन्दून्निन्दति ।

पञ्चमसर्ग:

पञ्चमे सर्गे शिव: पार्वत्या: समीपं गत्वा तस्या: पुरतस्तिष्ठति । पार्वती मुनिवधूनिवहे निधुवनचिह्नानि तस्य वपुषि दर्शयन्ती तमपराधिनमधिक्षिपति । पार्वत्या: सखी तां सान्त्वयन्ती प्रियकरमनुगृहाण तत्समागमसुखं च यथेच्छमनुभवेति समुपदिशति । शिवोऽपि पार्वतीमनुनेतुं चाटुशतं भाषते । सर्गेऽस्मिन् प्रतिश्लोकं प्रतिगीतं च वर्णितविषया: अधोलिखितप्रकारेण वर्तन्ते । यथा —

श्लो.१ पार्वत्या: कथञ्चित् विरहेण रात्रियापनम्, दिनादौ शिवस्य तत्समीपे आगमनम्, कैतववचनकथनम्, तच्छरीरे अन्यकान्तचिह्नानि दृष्ट्वा कोपातिरेकेण भृशं श्वसन्त्या: पार्वत्या: वचनम्।

गी.१ उपर्युक्तोक्तिप्रकारमेव गीतमाध्यमेन कविनाऽत्र प्रस्तूयते ।

श्लो.२-३ तदेव विषयं अनयो: श्लोकयो: संगृह्णाति ।

श्लो.४ शिवोपालम्भानन्तरवृत्तान्तप्रतिपादनम् । यथा पार्वती निश्शेषपरित्यक्तरोषा शिवमनुसरेत्तथा सखी उक्तवतीति अत्र प्रतिपाद्यते ।

गी.२ कोपाविष्टपार्वतीं प्रति सख्या: प्रबोधनम् । यथा हे सखि ! शङ्करे अहेतुं रोषं त्यज, विहर, दृशा तव पतिमतिसदयं मदय इत्यादिरूपेण ।

श्लो.५ सख्या प्रबोधितायामपि अपरित्यक्तरोषां प्रियां पार्वतीं शिव: स्वयमेव प्रियवचनै: सान्व्वयती ।

गी.३ शिवस्य अनुनयप्रकारोऽत्र गीतेन प्रस्तूयते । यथा —

कलय सितोल्लसितमिह मुखसुधाकरं तेन तनुरेतु हिमभावम् ।
चलय नयनाञ्चलं पतिमयि सुशीतलं कुसुमशरकेलिकृतभावम् ।।
शिवे ! शैलजाते ! शिवे ! शैलजाते ! कान्तमनुरञ्जय सरागं प्रिये ! ।।[१७]

श्लो.६-७ भङ्ग्यन्तरेण कोपाद्विरन्तुं शिवस्य पुन: अनुरोध: ।

गी.४ रामक्रियारागेण आदितालेन च शिवस्य पार्वतीप्रसन्नार्थं प्रस्तुतं गीतम् ।

श्लो.८-९ तदेव पुन: भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादनम् ।

एवं सम्पूर्णेऽस्मिन् सर्गे पार्वत्या: रोष:, तस्या: रोषनिवारणार्थं शिवस्य अनुनय: प्रतिपाद्यते ।

षष्ठसर्ग:

षष्ठे सर्गे शिवपार्वती संगते सत्यौ परस्परसमागमसुखमनुभूय सुखस्य परां काष्ठां गतौ । शिव: पार्वत्या वपुषि यथापूर्वं विस्खलितानि परिष्कर्माणि रचयति । उभौ तौ सुखेन कपिलातीरे संलापं कुर्वन्तौ कालमतिनयन्तावास्ताम् ।

सर्गारम्भे अनेकविधानुनयचनै: गौरीं प्रसाद्य शिवे कुञ्जगृहं प्रविशति सति तदनन्तरं लज्जावतीं पार्वतीं सखी प्रबोधयति । कविनोच्यते –

उल्लासखेलनसमञ्चितगण्डभाग-
ताटङ्करत्नकिरणच्छुरितोदरस्य ।
प्रान्ते प्रसूनसदनस्य शिवं निरीक्ष्य
लज्जावतीमथ सखी गिरिजां जगाद ।।[१८]

एवं क्रमेण सर्गेऽस्मिन् प्रतिश्लोकं प्रतिगीतं च प्रतिपादिता: सर्वेऽपि विषया: अधोलिखितप्रकारेण वर्तन्ते —

श्लो.१ लज्जशीलां पार्वतीं सख्या: प्रबोधनम् ।
गी.१ शिवेन सह विहारार्थं सम्प्रेरणम् ।
श्लो.२ शिवं प्रति वामाचरणाय सख्या निषेध: ।
श्लो.३ सखीप्रबोधनानन्तरं पार्वत्या: प्रियान्तिकप्रवेश: ।
गी.२ लतामण्डपे शिवदर्शनम्, बहुविधविशेषणै: शिवस्य स्वभावस्वरूपवर्णनम् ।
श्लो.४ पार्वतीं दृष्ट्वा शिवे तल्पान्तप्रवेशे सखीवृन्दे मन्दं निकुञ्जाद्बहि: गतवति सति शिवं दृष्ट्वा पार्वत्या: मनसि आनन्दाविर्भावोऽभूत् । तदुच्यते कविना –

तदानीं तल्पान्तं त्वरितमुपयाते परशिवे
सखीबृन्दे मन्दं गतवति निकुञ्जादथ बहि: ।
तमेनं पश्यन्त्यास्तरलतरलापाङ्गवलनै-
स्तदानन्दावेशो निरवधिरभूद्गोत्रदुहितु: ।।[१९]

चिरविरहानन्तरदर्शनं तु एवमेव भवति । तदुक्तं –

विप्रयोगे बहो:कालाद् दृष्टे स्वेष्टतमे जने ।
उत्पद्यते य: प्रमोद: सोऽयं वाचामगोचर: ।।[२०]

श्लो.५ सखीवृन्दगमनानन्तरं पार्वत्यां शिवस्य प्रणरसपूर्णदृष्टि:, पार्वत्या: अङ्गलतिकासु स्वेदाविर्भाव: लज्जा चेति विषया: अत्र प्रतिपाद्यते ।

श्लो.६ विरहदहनम्लानां पार्वतीं प्रति शिवस्य वचनम् ।

गी.३ शिवस्य प्रणयवचांसि नादरामक्रियारागेण आदितालेन च प्रस्तूयते । यथा -

चारुकुरङ्गमदेन करोमि विशेषकमिह मुखमण्डले ।
हाररुचा रुचिरे वरवर्णिनि चलितमनोहरकुण्डले ।।
सखि ! सहसा शशिशेखरं मामवलोकय शैलजे ! ।।[२१]

श्लो.७ गौरीपरमेशयोः असीमा निरवधिरुत्सवः जगज्जननीजनकयोः रहस्यवृत्तान्तस्य विस्तरेण वर्णनमनुचितमिति मत्वा संक्षेपेण अत्र उपस्थापितः ।

श्लो.८ पार्वत्याः रत्यन्तरावस्थाऽत्र प्रस्तूयते । यथा – आननं विमृष्टतिलकम्, गण्डस्थली खिन्ना, कुचयोः कुङ्कुमपत्रकं स्रस्तं जातम्, दृशौ ईषद्रागे जाते , हारलता, व्यत्यस्ताऽभूत्, मेखला विगलिता, चूलिका स्रस्ता जाता ।

श्लो.९-१० शिवपार्वत्योः विहारवर्णनपूर्वकं कविना तयोराशीर्वादकामनाऽत्र क्रियते ।

गी.४ रत्यन्तरवृत्तान्तोऽत्र प्रतिपाद्यते ।

श्लो.११ तदेव संग्रहेणोच्यते । यथा -

मञ्जीरौ पदयोरलंकुरु लसत्काञ्चीं नितम्बस्थले
मुक्ताहारमुरोजयोश्च करयोरुद्भासुरे कङ्कणे ।
कस्तूरीमकरीः कपोलतलयोरुत्तंसकं श्रोत्रयो-
रित्येवं गिरिकन्यया नियमितो देवस्तथैवाकरोत् ।।[२२]

एवमन्तेऽयमुपसंहृतिश्लोकः वर्तते —

या सङ्गीतकलारहस्यकलना या साहिती माधुरी
या च श्रीरखिलावनिविलसिता भक्तिश्च या शाङ्करी ।
तत्सर्वे वरवीरनञ्जनृपतेः साहित्यचूडामणेः
सारज्ञाः परिशोधयन्तु कृतिनस्सङ्गीतगङ्गाधरे ।।[२३]

श्रीजयदेवस्य गीतगोविन्दे यथा आदौ राधायाः मनसि कृष्णासक्तिः जाता, तं प्राप्तुं बहुधेप्सा समुत्पन्ना, सख्याः समीपे सा कृष्णस्य गुणकीर्त्तनं कृतम्, सख्याः कृष्णस्य समीपे गमनम्, कृष्णस्य अन्याभिः गोपीभिः सह रमणम्, राधां प्रति कृष्णारक्तिः, राधाकृष्णयोः पारस्परिकमदनसन्तापः, कृष्णस्य राधायाः समीपे समागमः, राधायाः कोपवचांसि, कृष्णस्यानुनयः, सख्याः प्रबोधनम्, लतामण्डपे राधायाः प्रवेशः, एकान्ते उभयोः रासः इत्यादयः विषयाः वर्णिताः वर्तन्ते ; तथैवात्रापि सङ्गीतगङ्गाधरे शिवपार्वत्योः प्रसङ्गे ते

सर्वेऽपि विषया: उल्लिखिता: सन्ति । तत्र वृन्दावनमासीत्, अत्र तु दारुकावनम् । तत्र यमुनातटमासीत्, अत्र तु कपिलाततटिनी । तत्र द्वादशसर्गा:, अत्र तु केवलं षट्सर्गा: इति केचन भेदा: अत्र प्राप्यन्ते । रागतालच्छन्दोदृष्ट्याऽपि उभयोर्मध्ये बहुधा साम्यं परिलक्ष्यते । वर्णनाशैली अपि समाना दृश्यते ।

— टिप्पणी —

१४) सं.ग. - १/१
१५) तत्रैव - १/२०
१६) सं.गी. - १/गी.१/१
१७) सं.ग. - १/२१
१८) सं.ग. - १/गी.२/१
१९) सं.ग. - १/२२
२०) सं.ग. - १/२३
२१) सं.ग. - १/२४
२२) सं.ग. - २/१
२३) सं.ग. - २/गी.१/१
२४) सं.ग. - २/श्लो.२
२५) सं.ग. - २/गी.२/१
२६) सं.ग. - २/श्लो.४
२७) सं.ग. - ४/१
२८) सं.ग. - ४/गी.१/१
२९) सं.ग. - ४/ ७
३०) सं.ग. - ५/गी.३/१
३१) सं.ग. - ६/१
३२) सं.ग. ६/४
३३) सं.ग.श्रवणा. तत्रैव व्याख्याने
३४) सं.ग. - ६/गी.३/१
३५) सं.ग. - ६/११
३६) सङ्गीतगङ्गाधरे - ६/१२

— सहायकग्रन्थसूची —

१) **श्रवणानन्दिनीव्याख्योपेत: सङ्गीतगङ्गाधर: - नञ्जराजप्रणीत: ।** (Manuscript collected from GOML)

——— ० ———

संस्कृतालङ्कारशास्त्रम् ओडिआभाषा च

डॉ.सोमनाथदाशः
शहायकाचार्यः,
अनुसन्धानप्रकाशनविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः,आ.प्र.

"अलङ्क्रियते अनेन" इति, "अलङ्क्रियते असौ" इति करण-भावव्युत्पत्ति - साध्यः अलङ्कारशब्दः सकलमपि अलङ्करणसाधनभूत-रस-गुण-रीति-अलङ्कार-पाक-शय्या-छन्दौचित्य-साधनैस्सह काव्यनायिकाया स्वरूपमपि सूचयति । एतेषां लक्षणादिशासनं यत्र क्रियते तदलङ्कारशास्त्रमित्युच्यते । अस्य शास्त्रस्यापराणि "साहित्यविद्या", "क्रियाकल्पः", "सौन्दर्यशास्त्रम्" इत्यादीन्यपि नामानि भवन्ति । संस्कृतालङ्कारशास्त्रस्य ऐतिह्यमतीव प्राचीनं भवति । भरतात्प्रारभ्यास्य शास्त्रस्य बीजारोपणं समभूत् । ततः प्रारभ्य भामहस्य काव्यालङ्कारः, दण्डिनः काव्यादर्शः, रुद्रटस्य काव्यालङ्कारः, उद्भटस्य काव्यालङ्कारः, वामनस्य काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः, आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकः, मम्मटस्य काव्यप्रकाशः, भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम्, कुन्तकस्य वक्रोक्तिजीवितम्, विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणः इत्येवं नैकानि अलङ्कारशास्त्राणि संस्कृतवाङ्मयमृद्धिमन्तं चक्रुः । एते सर्वेऽपि आलङ्कारिकाः काव्यस्य विविधविभावानां विषये सूक्ष्मातिसूक्ष्मं पर्यालोचनं कृत्वा स्वबुद्धेः प्रतिभायाः परिचयं प्रदत्तवन्तः । एतेषां सिद्धान्तानाधारीकृत्य षट्सम्प्रदायानां विकासक्रमोऽपि कश्चनावलोक्यते । यथा — (१) अलङ्कारवादः (भामहोद्भट-रुद्रटादीनाम्), (२) रीतिवादः (वामनस्य), (३) वक्रोक्तिवादः (कुन्तकस्य), (४) ध्वनिवादः (आनन्दवर्धनाभिनवगुप्तादीनाम्), (५) रसवादः (भरतादारभ्य अभिनवगुप्तस्य), (६) औचित्यवादः (क्षेमेन्द्रस्य) च । एतद्भिन्नं केचित् महिमभट्टस्य अनुमितिवादम्, अपरे च मम्मटस्य रसध्वनिवादमपि स्वीकुर्वन्ति ।

ओडिशाराज्ये एतादृशेषु अलङ्कारग्रन्थेषु अष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गस्य विश्वनाथमहापात्रस्य "साहित्यदर्पणः" इति ग्रन्थः विश्वप्रसिद्धोऽस्ति । साहित्यविद्या-सागरोत्तीर्णार्थं सुकुमारमतीनां कृते ग्रन्थोऽयं नौकासदृशो भवति । कविसम्मतानि सर्वाण्यपि

तत्त्वान्यत्र उपनिबद्धानि दृश्यन्ते । साहित्यदर्पणग्रन्थस्य प्रथमटीकाकारः विश्वनाथस्य आत्मजः अनन्तदासः साहित्यदर्पणग्रन्थस्य प्रशंसायां लिखति —

स्वल्पाक्षरसुबोधार्थं प्रध्वस्ताशेषदूषणः ।
साहित्यदर्पणो नामग्रन्थस्तेन विनिर्मितः ।।
पारं साहित्यविद्याब्धेर्गन्तुं वाञ्छन्ति ये क्षितौ ।
कृतिरेषा तरीस्तेषां विश्वनाथमहाकवेः ।।
श्रव्याभिनेयालङ्कारतत्त्वसत्कविसम्मतम् ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।।[१]

संस्कृतालङ्कारग्रन्थरचनापरम्परायामोडिशाराज्ये अनेन ग्रन्थेन सह विद्याधरस्य "एकावली" (१२३८-६४), चण्डिदासस्य "काव्यप्रकाशदीपिका","ध्वनिसिद्धान्त-संग्रहः" ; विश्वनाथस्य "काव्यप्रकाशदर्पणः" ; अनन्तदासस्य "साहित्यदर्पणलोचनम्" ; रघुनाथदासस्य "साहित्यभूषणम्"; रामचन्द्रखड्गरायस्य "अलङ्कारचिन्तामणिः", कृष्णमिश्रस्य "साहित्यरत्नाकरसुधाकरटीका" ; गोपीनाथमहापात्रस्य "कविचिन्तामणिः"; लोकनाथत्रिपाठिनः "कविकण्ठहारः"; गोपीनाथमिश्रस्य "साहित्यदर्पणप्रभा" ; लोकनाथदीक्षितस्य "साहित्यदर्पणप्रभास्फूर्तिः", रामचन्द्रशर्मणः "काव्यप्रकाश-कलावतीटीका" ; जगन्नाथमिश्रस्य "रसकल्पद्रुमः" इत्यादयः ग्रन्थाः उल्लेखयोग्या भवन्ति।

एतेषु ग्रन्थेषु अधिकाः टीकाग्रन्था एव भवन्ति । ये प्रायशः काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणग्रन्थावाधारीकृत्य रचिताः, यत्र मूलग्रन्थस्य भाष्यमात्रमेवोपलभ्यते । परन्तु मौलिकग्रन्थरूपेण "एकावली", "साहित्यदर्पणः" इति ग्रन्थद्वयं तु ख्यातिं प्रापतुः ।

ओडिआभाषायां रचितेषु अलङ्कारग्रन्थेषु ख्रीष्टाब्दपञ्चदशशतके प्रायशः षड् ग्रन्थाः प्रसिद्धा आसन् । यथा — कविसम्राडुपेन्द्रभञ्जमहोदयेन रचिताः त्रयः ग्रन्थाः (रसपञ्चक, चित्रकाव्यबन्धोदय, रसमञ्जरी च) ; पीताम्बर अग्रदेवस्य "अखिलरसचिन्तामणि" ; यदुमणिराउतरायस्य "कविकल्पद्रुम" ; गदाधरनारायणभञ्जस्य "रसमुक्तावली" च ।

ओडिआ-आलङ्कारिकैः बहुत्र संस्कृतालङ्कारग्रन्थाः अनुसृता अपि दृश्यन्ते । उपेन्द्रभञ्जः रसपञ्चके रसतरङ्गिणी-साहित्यदर्पण-काव्यप्रकाश-पिङ्गल-कामशास्त्र-

कविकल्पलतादिग्रन्थानाम् ; चित्रकाव्यबन्धोदये कविकल्पलता-साहित्यरत्नाकर-छन्दोमञ्जरी-छन्दोरत्नाकरादिग्रन्थानां च नामानि उल्लिखति । गदाधरनारायणः काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणयोरनुकरणं कृत्वा "रसमुक्तावली" इति ग्रन्थस्य परिकल्पनां चकारेति स्पष्टं प्रतीयते । परन्तु अस्य सम्पादकमहोदयाः ग्रन्थोऽयं नरहरिमिश्रस्य "रसवल्ली" इति ग्रन्थस्यानुकृतिरूपेण उपस्थापयन्ति ।

पञ्चदशशतके धर्मसूरीमहोदयाः "साहित्यरत्नाकर" इति संग्रहग्रन्थं प्रणीतवन्तः। अत्र दश तरङ्गाः सन्ति । अत्र प्रतिपादिताः सर्वेऽपि शब्दशक्ति-शब्दार्थवृत्ति-गुण-अलङ्कार-काव्यदोष-ध्वनिभेद-रससम्बद्धाः विषयाः मम्मटस्य काव्यप्रकाशानुगुणा एव दृश्यन्ते । किन्तु धर्मसूरीमहाभागाः मम्मटवत् अलङ्कारं काव्ये वैकल्पिकरूपेण न स्वीकृत्य अपरिहार्योपादानत्वेन गृहीतवन्तः । ग्रन्थे सर्वाण्यप्युदाहरणानि श्रीमद्रघुतिलक-घनसारसुरभितानि कल्पितानि । अर्थात् श्रीरामचन्द्रचरितविभूषितानि कृतानि ।

"रसतरङ्गिणी" इति ओडिआ-आलङ्कारिकग्रन्थोऽपि भानुदत्तेन पञ्चदशशताब्द्याः परार्धे रचितः विविधरसानां साङ्गोपाङ्गवर्णनया सह शृङ्गारस्य विस्तृतविश्लेषणं करोति । काव्यमिदं मध्ययुगीयभारतीयकवीनां शृङ्गारप्रयोगपाटवतां विशेषेण प्रभावयदासीदिति कथनेन अत्युक्तिर्नैव भविष्यति ।

ततः देवेश्वरस्य "कविकल्पलता" (१३००-१३२५) इति अलङ्कार- ग्रन्थोऽपि सर्वोपरि उल्लेख्ययोग्य आसीत् । ग्रन्थोऽयं कविशिक्षापरकोऽस्ति । अत्र अमरसिंहस्य अमरचन्द्रस्य च "काव्यकल्पलतावृत्तिः" इति ग्रन्थस्यादर्शः परिलक्ष्यते। अत्र चत्वारः स्तबकाः वर्तन्ते । प्रत्येकमपि स्तबकः क्रमशः चतुष्पञ्च-षट्-सप्तकुसुमैः भूषितो वर्तते । छन्दोऽभ्यासः, शब्दवर्णस्थितिः, अनुप्रासः, श्लेषः, श्लेषसंख्या, रूढिः, यौगिकश्च शब्दः, राजदर्शनम्, गङ्गास्तुतिः इत्यादयः विषयाः अत्र उपनिबद्धास्सन्ति ।

"विदग्धमुखमण्डनम्" इति ग्रन्थः मध्ययुगीयानां "दरवारी" इति ख्यातानां साहित्यिकानां कृते अमूल्यनिधिरूपेण परिचित आसीत् । अस्य रचयिता धर्मदाससूरीमहोदयाः वदन्ति यत् – ये खलु विद्वांसः स्वीयवाग्विन्यासद्वारा प्रतिष्ठां लब्धुमिच्छन्ति, ते ग्रन्थममुं ताम्बूलतुल्यं स्वीकुर्वन्तु इति । यथा हि —

यद्यस्ति सभामध्ये स्थातुं वक्तुं मनस्तदा सुधियः ।

ताम्बूलमिव गृहीत्वा विदग्धमुखमण्डनं विशते ।।[२]

एतद्भिन्नौ रूपगोस्वामिनः "उज्ज्वलनीलमणिः", भानुदत्तस्य "रसमञ्जरी" इति ग्रन्थावपि प्रभावविस्तारकावास्तामिति कथनं न विस्मरणीयम् । उक्तवैष्णवरसशास्त्रप्रभावेण प्रभावितः कविः गदाधरनारायणभञ्जः, पीताम्बराग्रदेवश्च रससंख्यां द्वादश इति ऊचतुः । यथा –

से रस अटइ पुणि द्वादश प्रकारे
शृङ्गार वीर करुण हास्य भयानक
अद्भुत वीभत्स रौद्र ए अष्ट संख्यक
शान्त दास्य सख्य ये वात्सल्य चारि मिशि
एमन्ते द्वादश रस जगते प्रकाशि ।[३]

भानुदत्तः स्वीये "रसमञ्जरी" इत्याख्ये काव्ये नायकायाः स्वरूपप्रतिपादनावसरे यानि उदाहरणपद्यानि उपस्थापयति, तानि उपेन्द्रभञ्जस्य रसपञ्चक-रसमञ्जरीकाव्यद्वये प्रभावं विस्तारयन्ति प्रतीयन्ते । विशेषतः "रसमञ्जरी" इति अलङ्कारग्रन्थे उपेन्द्रभञ्जः नायकायाः यान् भेदोपभेदान् उपस्थापयति तत्र "साहित्यरत्नाकरः" इति ग्रन्थस्य पूर्णप्रभावस्तथा तदुदाहरणश्लोकेषु भानुदत्तस्य आदर्शः प्रायशः परिलक्ष्यते । काव्यप्रकाशस्य काव्य-लक्षणमनुसृत्य अखिलरसचि**न्तामणिग्रन्थे पीताम्बरमहोदयाः लिखन्ति —**

अमलकविता वनितार पिता सुगुणग्राही कवि अटे
अनुज आर्थिक रमण ग्राहक शरीरशब्दार्थप्रकटे ;
गुणानि अनुलक्षित माधुर्यरे
अतिसरसरसध्वनि व्याकोष प्रसिद्ध ता आत्माभावरे ।
अलङ्कार विधिमुख भूषणादिश्रवणानन्द क्रीडास्थान
अति उज्वलरस ता आलि वंशविदग्धचित्तहृतमन
श्रवण, असूया कटुशब्दमान
अनच्छधीय सन्तोष समुदाय वोलिवदन्तिविदुजन ।।[४]

एवं प्रकारेण यदुमणिराउतरायस्य ग्रन्थः "कविकल्पद्रुम" इत्यत्र ग्रन्थारम्भे मम्मटविश्वनाथयोः अनुकरणं कृत्वा चतुर्थपञ्चमप्रकाण्डयोः कविकल्पलतायाः,

सप्तमाष्टमप्रकाण्डयो: सङ्गीतशास्त्राणां पृष्ठपोषतां स्वीकुरुत: । ग्रन्थेऽस्मिन् यदुमणिमहोदया: काव्यलक्षणमित्थं प्रतिपादयन्ति —

रसवन्तगुणरीति अलङ्कार युत
दोषरेरहित वाक्य ये से काव्य मत ये,
वाक्य रसवन्तहोइ व्यञ्जन सम्बन्धे
यद्यपि आत्मासेरसतथाजाणबुधे ये ।।[५]

गदाधरस्य रसमुक्तावली साहित्यदर्पण-काव्यप्रकाश-उज्वलनीलमणिग्रन्थानां प्रभावेण प्रभाविता दृश्यते । रीतिं काव्यात्मरूपेणोपस्थाप्य गदाधर: वामनस्य मतानुकरणं कुर्वन्नस्तीति प्रतिभाति । यथा उक्तं तेन –

निर्दोष सरस वाक्य कवित्व ।
.... ।
ए तिनि रीति काव्य आत्मा वोलि ।।[६]

गदाधर: यद्यपि रीतिं काव्यस्य आत्मत्वेनोपस्थापयति, तथापि रस एव तेन काव्ये प्राधान्येन स्वीकृतो वर्तते । तदुक्तं —

रसस्वभावरे अङ्गी वोलाइ
माधुर्यादि रे गुणवन्त होइ
तहिँ अलङ्कार मण्डन कले
सगुणसालंकृत वोलो भले
मूर्त्तिवन्त होइ, रसरसिकहृदे प्रकाशइ ।।[७]

रसमञ्जर्यामपि उपेन्द्रभञ्ज: रसमेव काव्ये प्राधान्येन स्वीकरोति । यथा — "रस सवुठारु पुणि प्रधान अटइ"[८] इति । वामण्डासाहित्यप्राणनरपति: सार्-वासुदेवसुढलदेव: संस्कृतसाहित्ये कृतभूरिपरिश्रम: पण्डित आसीत् । अयं संस्कृतालङ्कारशास्त्रस्य उत्कलसंस्करणम् "अलङ्कार बोधोदय" (१८८६) इत्याख्यं विरच्य यशोभाजनानि अभूत्। अस्य पुत्र: सच्चिदानन्दत्रिभुवनदेव: (१८७३-१९१६) ग्रन्थमिमं संविस्तार्य "अलङ्कारचन्द्रिका" नाम्ना प्रकाशितवान् ।

इत्येवं बहुधा संस्कृतालङ्कारग्रन्थानाम् ओडिआसाहित्यस्योपरि प्रभावः परिलक्ष्यते। रसनिष्पत्ति-रसास्वादनप्रक्रिया-रससूत्रव्याख्या-ध्वनिस्थापना-दोषगुणालङ्कारादीनां पुङ्खानुपुङ्खविचारविमर्शः एतेषु ओडिआ-अलङ्कारग्रन्थेषु कृतो नावलोक्यते । एतद्भिन्ना रसालङ्कार-रीतिध्वनिवक्रोक्त्यौचित्यवादानां या खण्डनमण्डनपरम्परा संस्कृतालङ्कारग्रन्थेषु दृश्यते साऽपि ओडिआ-अलङ्कारग्रन्थेषु नास्ति ।

टिप्पणी

१) साहित्यदर्पणः,लक्ष्मीटीका(मङ्गलाचरणम्)
२) विदग्धमुखमण्डनम् - १/८
३) रसमञ्जरी - गदाधरनारायणभञ्ज - १/४२-४४
४) अखिलरसचिन्तामणिः - १८/१७-१८
५) कविकल्पद्रुम - १/८-९
६) रसमुक्तावली - ५/१, ३
७) रसमुक्तावली - ५/६
८) रसमञ्जरी - १/५

---------- 0 ---------

केशवीयकृतौ परिवेषचर्चा

डॉ.वसन्तकुमारमिश्रः
सहाचार्यः,श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
श्रीविहारः,पुरी, ओडिशा
Ph.No. - 9437950496

परितः विष्यते अनेन इति परिवेषः । विष्लृ व्याप्तौ इत्यस्माद्धातोः घञ्-प्रत्यये कृते शब्दोऽयं निष्पद्यते । तद्वत् विश्-प्रवेशने इत्यस्माद्धातोः घञ्-प्रत्यये कृते परिवेशः इत्यपि शब्दः निष्पद्यते । परिवेष्टनं परिवेशः । तथापि परिवेषा`नाम यः जीवं परितः आच्छादयति जीवजीवनं प्रभावयति वा सः परिवेषशब्देन व्यपदिश्यते । कोऽसौ इति जिज्ञासायामत्र पञ्चमहाभूतानां (क्षितिः, आपः, तेजः, मरुत्, व्योम) रासायनिकतत्त्वानाञ्च ग्रहणं भवति ।

वस्तुतः परिवेषः भौतिकजैविकवस्तूनां सङ्कलनेन भवतीति कथ्यते चेत् तत्र पञ्च महाभूतानि भौतिके, जैविकवस्तुषु समस्तं जीवजगद्वृक्षवनस्पतयश्च अन्तर्भवन्ति ।

साम्प्रतं वैश्विकं परिवर्तनं द्रुतं भवति । अनुदिनं चिन्तनं जगद्धिताय क्रियते । विश्वविश्रुताः जननायकाः एतदर्थं पुरः प्रयान्ति । वैज्ञानिकी प्रोद्योगिकी साङ्गणिकी चेति विद्यायाः प्रभावात् विश्वमेकं कुटुम्बमिव प्रतीयते । एवं सत्यपि चिन्तानायकाः परिवेषं प्रति तु चिन्ताशीलाः दृश्यन्ते । एतदर्थम् अन्ताराष्ट्रियस्तरे ते नैकधा सम्मिलिताः भवन्ति । क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमसु कथं मिथः समायोजनं भवेत् ? एतानि पञ्च महाभूतानि यदद्य प्रदूषितानि कथं तानि प्रदूषणमुक्तानि स्युः ?तदर्थं विविधस्तरेषु कार्याणि क्रियन्ते । प्रसङ्गेऽस्मिन् भारतसर्वकारस्य “स्वच्छभारतमिशन्” इति कार्यक्रमः तदर्थमपि स्मर्तव्यः ।

यथा परिवेषसंरक्षणाय सचेताः जनः प्रयासरतोऽस्ति तथा कवयोऽपि नात्र मौनमाचरन्तीति वक्तुं शक्यम् । प्रजापतिसमः कविरपि स्वीयलेखनीमाध्यमेन समाजं परिवेषस्य परिरक्षणाय नकेवलमुपदिशति अपि तु तेन तस्य महान् लाभोऽपि भवतीति शिक्षयति । कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकमाध्यमेन दुष्यन्तशकुन्तलयोरनु-रागवर्णनरूपं लक्ष्यं गौणं, मुख्यं तु परिवेषं (पशुवृक्षलतादीः) प्रति ममत्वभावप्रदर्शनं, तासां

संरक्षणं संवर्धनमिति कथनेन नात्रासङ्गतिः । कालिदासकाव्यमिव बाणभट्ट-भारवि-माघ-भवभूति-श्रीहर्षादीनां काव्यानि पर्यावरणसंरक्षणशतमुखानि दृश्यन्ते ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् आधुनिकाः कवयः सावधानाः सन्ति । तेऽपि यशःप्राप्तये स्वकृतिनिबन्धच्छलेन परिवेषस्य रक्षा विधेया इति वाणीं प्रचारयन्ति । संस्कृतजगति तादृशः कश्चन आधुनिकः कविः केशवचन्द्रदाशः । यस्य जन्मविंशशतके भारतवर्षस्य ओडिशा इत्याख्ये प्रदेशे एकस्मिन् द्विजकुलेऽभवत् । अनेकेषां संस्कृतग्रन्थानानां प्रणेता पुरस्काराणां च विजेताऽसौ कविः विद्वन्मणिरिति उपाधिना विभूषितोऽस्ति । स्वीयं कर्ममयजीवनं जगन्नाथपुरीप्रान्ते विद्यमानस्य श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वद्यालयस्य न्यायदर्शन-विभागे अतिवाहितवान् । अध्यापनाकर्मणा साकं कविवरेण अनेकाः कृतयः प्रकाशिताः याश्च विद्वत्समाजे भृशं प्रशंसिताः । कविरेषः तस्य कृतिषु बहुशः परिवेशस्य पोषणाय विविधचरित्रमाध्यमेन वार्तां प्रसारितवान् । तासु काश्चन कृतयः अत्र तद्दृष्ट्या चर्च्यन्ते ।

"प्रतिपद्" इति एकः उपन्यासः (गल्पग्रन्थः) । अत्र काल्पनिकी कथाऽस्ति । अस्य मुख्यः नायकः उद्धवः । नायिका तु माना । रसोऽत्र शान्तः मुख्यः, शृङ्गारकरुणादयः गौणाः। कवेः विषयवर्णनाय यथा अवधानं दृश्यते ततोऽधिकं तु प्रकृतिवर्णनार्थम् । तत्र ग्रन्थारम्भं परिवेषवर्णनया साकं कृतवान् । तद्यथा — "क्षीणतोया नदी । विस्तीर्णा बालुका। तस्मिन्नेकः मार्गः । तत्र च एकः द्रुमः । तमभिलक्ष्य आगच्छति उद्धवः ....."[१] । पुनः किञ्चिदग्रे गत्वा पृथिवीं वर्णयति – "अहो महतीयं पृथिवी । स्वेच्छया एतावत् उत्पादयति । पुनः लाङ्गलमात्रकर्षणे किं वा नोत्पादयति ? अधिककर्षणे किं वा नोत्पादयिष्यति ?किं वा नाऽस्मिन् वर्तते ? नूनमियं रत्नगर्भा।" इति ।

अत्र चिन्त्यम् । कविः परिवेषं प्रति भावुको वर्तते । नदी-बालुका-द्रुम-मार्ग-पृथिवीप्रभृतयः अस्माकं मानवजातेः कल्याणं साधयन्ति । अतः कविरादौ तानि तत्त्वानि वर्णयति । "वृक्षो रक्षति रक्षितः" इति सुवचनं ग्रन्थेऽस्मिन् एकत्र प्रतिफलितमस्ति । उद्धवः श्रेष्ठिनमेकां कथां श्रावयति । कथाच्छलेन सः उक्तवान् यत् एकदा राज्ञः भृत्यः कोऽपि श्रीफलं तस्मात् प्राप्य न खादितवान् । अपि तु तन्नीत्वा उद्यानेऽरुक्षत् । यदा वृक्षः वर्धितः तदाऽसौ पशुभ्यः वारयितुं कण्टकैः वृक्षमाच्छादितवान् ।[२] तस्य वृद्धभृत्यस्य चिन्तनमासीत् एकमेव खादिष्यामि चेत्तर्हि क्षणकालं तृप्तो भविष्यामि । वृक्षः भविष्यति चेत् भाविनि काले बहुफलानि दास्यति । किञ्च बहुवर्षाणि दास्यति । सर्वे खादिष्यन्ति ।

इत्थमत्र वर्णनं कवेः परिवेषसुरक्षार्थं शिक्षणं भवति । केवलं वृक्षरोपणं विधाय पुण्यं कार्यं मया कृतमिति न चिन्तनीयमपि तु तस्य पोषणं रक्षणञ्च परमावश्यकमिति कविः अस्मान् आज्ञापयति ।

उपवनम् उद्धवस्य जीवनम् । तत्रत्याः वृक्षलताः तस्य भ्रातृभगिन्यः । तेषां कर्षणेन सोऽपि कष्टमनुभवति । तद्वत् चित्रं कविरत्र चित्रितवान् । उपन्यासस्य नायिका माना आगत्य यदा उद्धवं वदति “बन्धनमुच्छिद्य गावः उपवनमिदं विरुजन्ति, पुनश्च कति असहमाना अगोचरे फलानि पुष्पाणि च चोरयन्ति.. .. .. ..”[३] तदा एतच्छ्रुत्वा उद्धवः खिन्नो जातः । कवेः भाषया –

खिन्नः उद्धवः विपर्यस्तः सञ्जातः । उपवने तस्य महान् आदरः । वृक्षेषु च महती श्रद्धा । तदर्थं वृक्षाणां क्षतिषु उद्धवः यन्त्रणामनुभवति ।[४]

उद्धवः क्रुद्धः सन् उपवनमपश्यत् । सः द्रुमेषु नव क्षतानि विलोक्य नितराम् अखिद्यत । उद्धवः चिन्तयति पादपोऽयं कुसुमानि ददाति । फलानि उपहरति । छायामपि प्रसारयति । तथापि जनो न सन्तुष्यति ।

कवेः एतादृक् लेखनं वस्तुतः स्वार्थान्धान् जनान् प्रति आक्षेपः । ये केवलम् आत्मनः विलासाय परान् पीडयन्ति । तान् प्रति कवेर्वाणी नितराम् अभिनन्दनीया ।

कवेरपरः काल्पनिकः उपन्यासो भवति मधुयानम् । इतिहासस्य प्रवृत्तिरत्र पृष्ठभूमिः । बौद्धधर्मस्य महायानम्, हीनयानम् इतिवत् मधुयानमत्र तृप्तिक्षेत्रम् । मानसिकमूल्यबोधः अत्र प्रधानबिन्दुः । नायकः शीलप्रज्ञः नायिका च नीलाञ्जना । धम्मपुत्रमहज्ञसमज्ञादयः अन्येऽपि सन्ति । अत्रापि परिवेषवर्णना बहुशः उपलभ्यते । तत्र प्रकृतिः कमनीयाऽपि क्वचित् विभीषिकामयी भवतीति कवेः वर्णनाज्ज्ञायते ।[५] श्रेष्ठी शीलप्रज्ञः शकटेन बन्धुगृहं याति । कान्तारमन्तरा धुलिवातः उत्थितः । क्षणादेव झञ्झा उपान्तवनं ग्रसितुं प्रारब्धा । बलिवर्दाः कम्पिताः । ... . धूलिवातः क्रमशः अपराह्णमन्धीकृतवान् । वृष्टिः प्रबलाऽभूत् ।

अत्र इत्थं वर्णनेन प्रकृतिः न दुर्बला अपि तु सर्वेभ्यः सबला । अतः तस्याः रक्षणं करणीयं न पुनः क्षयः इति शिक्षां कविः ददाति । स एव कविः पुनः प्रकृतेः कमनीयतामग्रे वर्णयति । पल्लीदृश्यं चित्तविनोदकरम् । पल्लीमार्गः मृद्भिः पृथुलः । अन्धकाररात्रावपि मार्गस्य धवलता न नश्यति . . . . . . ।[६]

अस्मात् कवेः ग्रामस्थजीवनं प्रति समधिकः स्नेहः व्यज्यते । यदुचितं सर्वेषाम् । यतो हि ग्रामपरिवेषः स्वास्थ्यप्रदः पत्तनापेक्षया ।

कवेरन्या कृतिः शीतलतृष्णा । या काल्पनिकी कथाऽबद्धा । अत्र मायाबद्धसंसारं कविः वर्णयति । नायकोऽत्र कश्चित् ऋत्विक् । नायिका ऋती । ऋतीवासनाग्रस्ता, ऋत्विक् तु वासनाविहीनः । अत्रापि परिवेषचर्चा चेतः चमत्करोति । नद्याः अपरतीरं गन्तुमभिलषन्तम् ऋत्विजं नाविकः नदीमातृकायाः मधुरां कथां श्रावयति ।[७] "नदीयं बहुरूपा । महाभाग ! यदाऽहं बालक आसम् नदीयं यथाऽऽसीत् अधुनाऽपि तथैव वर्तते । बाल्ये अस्याः प्रवाहे अनेके चपलतरङ्गाः दृष्टाः । अधुनाऽपि बहुशः तरङ्गान् पश्यामि । न जाने इयन्तः कुतः आगच्छन्ति ? कुत्र वा गच्छन्ति ?. . . . . अस्याः मर्मरमयी गीतिः माम् आनन्दयति । अस्याः अभिनवरूपं माममतितरां प्रीणयति । एतदर्थं ममदुःखं नास्ति ।" नदीं प्रति तस्य कृतज्ञताऽस्ति । यतः नदीनिमित्तं नाविकः कुटुम्बभरणं करोति ।

अत्र कविः जलरूपिण्याः नदीमातृकायाः वर्णनं कृत्वा तया सह जीवस्य सम्बन्धः अनादिकालाद् विद्यत इति प्रकाशयति । अतः नदी यथा शुष्कतां न गच्छेत् न वा दूषिता भवेत् तदर्थं यत्नः करणीय इति निर्दिशति ।

तिलोत्तमा इति उपन्यासः कवेरन्या कृतिः । उदात्तभावनायुतं काल्पनिक-वृत्तमत्रास्ति । पुष्पवल्लभोऽत्र नायकः । नायिका तिलोत्तमा । बद्रिकेशनीलिमादयः पात्राणि अन्यानि सन्ति । शान्तशृङ्गारादयः रसा अत्र उपस्थापिताः । अन्ते नायिकायाः मृत्युर्भवति । अत्रापि परिवेषवर्णना कवेः प्रकृतिं प्रति विद्यमानं सद्भावं निर्दिशति । किं बहुना ? ग्रन्थारम्भः कवेः प्रकृतिवर्णनाद्भवति ।[८] तद्यथा –

"अख्याता पल्ली । शतमिताः परिवाराः तत्र वर्तन्ते । तथापि सा क्षुद्रा । परं परिसीमा बृहती । एकपार्श्वे वहती अनायमधेया नदी । अपरपार्श्वे पद्मलोचना पुष्करिणी । अवाच्यां प्रलम्बो धूसरमार्गः । उदीचया धान्यक्षेत्राणि । पल्ली वृक्षमयी । दूरात् कुसुममण्डना इव प्रतीयते । सन्ध्या आयाति तत्र गोचरणरजसि । प्रातः आगच्छति कुक्कुटवत्सतराणां स्वानेषु । पिककपोतादिपक्षिणां काकलिषु च । दिवसः चलति कृषीबलानां छन्दोगीतिषु । रात्रिः च पुष्यते गोशालादीपालीषु ।"

वस्तुतः कवेः प्रकृतिप्रेम अन्यैरनुकरणीयम् । परिवेशस्य सर्वे विभावा अत्र उक्ताः। यथा नदी-पुष्करिणी-मार्ग-धान्यक्षेत्र-वृक्ष-पशुपक्षि-रात्रिप्रभृतयः । एतेषां सौन्दर्येण

परिवेषः मधुमयो भवति । इत्थं वर्णनया कविरयम् आधुनिकसंस्कृतक्षेत्रे प्रकृतिकविभावेन ख्यातो जातः । अन्यत्र कवेः चिलिकाहृदयवर्णनं वास्तविकं तथ्यं प्रददाति । कवेः वर्णनकौशलमपि ज्ञापयति । तद्यथा–

"नीलाम्बुचिलिका बहुदूरपर्यन्तं विस्तीर्णा । परिसीमपर्यन्तं नयनं न यातुं शक्नोति। दूरे केवलं धूसरः आकाशः । मध्ये कुज्झटिका । जलराशौ तपनसहस्रम् । जलं लवणाक्तं, तथापि बहुविहगाः सन्तरन्ति ।"

इत्थं कवेः काव्यिकवर्णनं नितरां प्रशंसार्हम् । चिलिकायाः परिवेषसुरक्षार्थमपि परोक्षं निर्दिशति ग्रन्थकारः ।

इत्थं केशवचन्द्रदाशस्य उपन्यासचतुष्टये विद्यमानः परिवेषप्रसङ्गः दिङ्मात्रं प्रदर्शितः । तस्य नैके ग्रन्था अपि अवशिष्यन्ते । सर्वेषां परिवेषसंरक्षणं प्रति सन्ति नैकानि उदाहरणानि ।

।। पादटीका ।।

१) प्रतिपद्, पृ.१
२) प्रतिपद्, पृ.४०
३) प्रतिपद्, पृ.६
४) प्रतिपद्, पृ.६
५) मधुयानम्, पृ.११
६) मधुयानम्, पृ.२०
७) शीतलतृष्णा, पृ.१५
८) तिलोत्तमा, पृ.५

------------0------------

मन्त्रभाष्यभिन्नतायाः तात्त्विकमध्ययनम्

सन्दीप सरकारः, शोधछात्रः,
संस्कृत-[illegible]-प्राकृतविभागः,
विश्वभारती, शान्तिनिकेतनम्
[illegible]-पत्रम्- sandipvbu10@gmail.com

शोधपत्रसारः

वेदाः सन्ति आमुष्मिकविद्यानां निधानं सार्विकज्ञानपरम्परायाः आधारभूतग्रन्थाश्च । अर्थात् वेदो नाम ज्ञानं परमज्ञानं वेति वक्तुं शक्यते। कैश्चित् पाश्चात्यविद्वद्भिः कैश्चिद् भारतीयविद्वद्भिर्वेदस्य पौरुषेयत्वं स्वीक्रियते। अथापि स्कन्दस्वामी सायणाचार्यः स्वामीदयानन्दः अरविन्दश्चेति भारतीयवेदविद्वद्भिर्वेदस्यापौरुषेत्वमङ्गीकुर्वन्ति। समासेन वेदव्याख्यानस्य सोपानचतुष्टयं वर्तते। [illegible]- [illegible], [illegible], ब्राह्मणानि वेदाङ्गानि च। एतेषु सोपानचतुष्टयेषु मुख्यतया वेदस्यास्य प्राथमिकव्याख्यानं ब्राह्मणादेव प्रारभते। अस्मात् संहिताभागो वेदस्य प्रारम्भिकः स्वरूपः, अपि च ब्राह्मणं तस्य व्याख्यानस्वरूपमिति गणयितुं शक्यते। ब्राह्मणोत्तरकालेषु तस्याः वेदव्याख्यानधारायाः काठिन्यत्वात् मानवबुद्धेः शैथिल्यत्वाच्च ब्राह्मादपेक्षया वेदस्य सरलीकरणाय संरक्षणाय च अन्तिमः प्रयासो भवति वेदाङगानां प्रणयनम्। शिक्षा, कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषं चैतेषु षट्सु वेदाङ्गेषु निरुक्तमित्यस्य वेदाङ्गस्याधिपत्यमनुपं वर्तते। निरुक्तशास्त्रस्यमुख्योद्देश्यमेव वैदिकपदानां व्युत्पत्त्यार्थनिष्काशनम्। यतो हि वेदार्थज्ञानव्यतिरेकेण वेदपठनं विफलं भवति। तस्मात् कारणात् यास्काचार्येण निरुक्ते निगद्यते यत्-

"स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।
योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञातविधूतपाप्ना।।
यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नामिव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिंचित्।।" (निरुक्तम्.१/१[illegible])

कालेऽस्मिन् वेदाङ्गैः साकं वेदार्थमधिगन्तुं काश्चिद् अपराः भाष्यपरम्पराः नासन्। अथोत्तरवर्तिषु कालेषु वेदज्ञाने निष्णातैर्वहुभिर्वैदिकविद्वद्भिर्वेदार्थस्य सुगमकरणाय वेदभाष्यं प्रणीतम्। तेषान्तु वेदभाष्यकरणे आधारासन् ब्राह्मण-निरुक्त-व्याकरण-इतिहासादयो ग्रन्थाः। एतेषु शास्त्रेषु निरुक्तनामधेयस्य वेदाङ्गस्य वेदभाष्यकरणे प्रामुख्यं सर्वथा वर्तते। सायणाचार्य-स्वामीदयानन्दाभ्यां निरुक्तमाधारीकृत्यैव वेदव्याख्यानं कृतमिति मतमपि वैदिकपरम्परायां

स्वीक्रियते। स्वामीदयानन्देन स्वयमेव तस्य ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां वेदभाष्याधारविषये निगदितं यत्- "... यास्कादिमहर्षिभिश्च वेदव्याख्यानानि कृतानि ... न यात्र किञ्चिदप्रमाणं नवीनं स्वेच्छयारच्यत □□□" (ऋग्वेदभाष्यभूमिका, □□□□□)। परन्तु यास्कोत्तरवर्तिभिर्वेदव्याख्याकर्तृभिः वेदव्याख्यानकाले केषुचिद् क्षेत्रेषु यास्ककृतव्याख्यानेन साकं वैभिन्न्यं प्रदर्श्यते। तत्र कदाचित् भाष्यकारैर्यास्ककृतपदार्थः सम्पूर्णरूपेण प्रत्याख्यायते, कदाचित् अर्थाधिक्यं समाद्रियते, □□□□□□□ अर्थसंकोचनं, कदाचिद्वा अर्थवैचित्र्यमङ्गीक्रियते। एतस्मात् कारणात् शोधपत्रेऽस्मिन् यास्काचार्येण प्रणीते निरुक्ते उदाहृतैर्वेदमन्त्रैः साकं यास्कोत्तरवर्तिनां सायणाचार्य-दयानन्द-उवट-महीधरभाष्याणां समीक्षात्मकमध्ययनं क्रियते। अथापि निरुक्तस्य दुर्गाचार्यकृताया 'ऋज्वर्थवृत्तिः' इत्याख्यातायां टीकायामपि केषुचित् क्षेत्रेषु व्याख्यानवैसादृश्यमायाति। अस्माद् कारणात् निरुक्तमित्यभिधेयस्य निर्वचनशास्त्रस्य प्रथमाध्यायस्य विंशतितमे पादे नैघण्टुकपदस्याभिप्रायं प्रकटयितुं वैदिकवाङ्मयात् मन्त्रांशः निरुक्ते उदाह्रियते। अनेन मन्त्रांशसहयोगेनैव समुद्भूतायाः समस्याया समाधानार्थमनुसन्धानं कृतमस्ति।

कुञ्चिकपदानि : *मृगः*, □□□□, *गिरिष्ठाः* चे□□

□□□□ :

यास्काचार्येण कृतं निरुक्तं भारतीयभाषाविज्ञानपरम्परायां सर्वेभ्यः प्राचीनतमं निदर्शनमिति बुधाश्चामनन्ति। शब्दनिर्वचनशास्त्रदृष्ट्या भाषाविज्ञानदृष्ट्या अर्थविज्ञानदृष्ट्या च वैदिकवाङ्मये शास्त्रस्यास्य योगदानमनुपमं वर्तते इत्यत्र नास्ति कश्चित् संशयः। अस्मात् प्राक् अभिधानकोषसङ्कलनस्य आदिप्रयासो'निघण्टुः' इति नामधेये ग्रन्थे परिलक्ष्यते । आचार्यो यास्कैव तस्य निरुक्तमित्याख्याते शास्त्रे ख्रीष्टपूर्वे षष्ठशतके वैदिकशब्दकोषमूलकस्य निघण्टुरिति शीर्षकाङ्कितस्य ग्रन्थस्य भाष्यञ्चकार। यास्काचार्येण शास्त्रमिदं वैज्ञानिकदृष्ट्या विरच्यते। मुख्यतया शास्त्रस्यास्य लक्ष्याण्यैव शब्दार्थान्वेषणं, मन्त्रार्थनिर्णयः, शब्दनिर्वचनञ्च सन्ति। एतस्मात् कारणादेव यास्काचार्यतस्य विरचिते निर्वचनशास्त्राख्ये निरुक्ते प्रथमादारभ्य अन्तःपर्यन्तं

- कदाचित् नामाख्यातोपसर्गनिपातान्बोधयितुं
- कदाचित् परोक्षवृत्तिमूलकान् शब्दान् बोधयितुं
- कदाचित् अतिपरोक्षवृत्तिमूलकान् शब्दान्बोधयितुं
- कदाचिद्वा वेदमन्त्राणां व्याख्यानं कर्तुञ्च

वैज्ञानिकभावधारया वहुविधान् वैदिकमन्त्राञ्च आंशिकतया सम्पूर्णतया वा वेदेभ्यः अनयत् । यास्काचार्यः सूक्ष्मबुद्ध्या विचिन्त्य निरुक्तशास्त्रस्योद्देश्यसिद्धये एतेषां विषयानां सरलतया

अवगमनाय वेदचतुष्टयेभ्यः प्रयोजनानुरूपम् आंशिकमन्त्रभेदेन सम्पूर्णमन्त्रभेदेन च प्रायः सहस्राधिकमन्त्रो निरुक्ते उद्धरणार्थमचीयत। तस्मात् पक्षान्तरेण यास्काचार्यो वेदव्याख्याकार आसीदिति वक्तुं शक्यते। यास्काचार्यादारभ्य परवर्तीसमयेष्वपि वैदिकविद्वद्भिर्वेदभाष्यं कृतमासीत्।परन्तु तेषां वेदभाष्यविदुषां वेदभाष्यपठनकाले निरुक्तेन साकं केषुचित् क्षेत्रेषु व्याख्यानविचारवैषम्यं प्रतीयते। अथापि आश्चर्यस्य विषयो भवति कदाचित् निरुक्तेन सह निरुक्तटीकाया अपि विचारभेदः अवलोक्यते। तदर्थम् विषयस्यास्य विचाराय इदानीमनुसन्धानमूलकं परीक्षणमपेक्ष्यते। अस्मादेव कारणात् निरुक्तमिति निर्वचनशास्त्रस्य प्रथमाध्याये नैघण्टुकपदस्याभिप्रायप्रकाशार्थमुदाहृतेनमन्त्रांशसहयोगेनैव इदानीं चर्चा क्रियते।मन्त्रांशः यथा-

"मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा।" (*निरुक्तम्.* १.[illegible])

शोधपत्रेऽस्मिन् केवलमेव विन्दुत्रस्यैव सूक्ष्मदृष्ट्या शोधमूलकाध्ययनं क्रियते। यथा-

- किमर्थं निरुक्ते मन्त्रांशोऽयमुदाह्रियते।
- मन्त्रांशस्यास्योपयोगित्वं सन्तुष्टिमूलकं वा न।
- यास्कोत्तरकालिकेषु वेदभाष्यकारेषु यास्ककृतवेदव्याख्यानस्य प्रभावोऽस्ति वा न।

निरुक्ते उदाहृतो मन्त्रः

"मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः।"(*निरुक्तम्.* १.[illegible])

[illegible] : [illegible] न । भीमः । गिरिऽस्थाः ।

मन्त्रोपयोगः: 'नैघण्टुक'शब्दस्योपयोगः प्रदर्श्यते।

ऋग्वेदीय पुर्णमन्त्रः मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगन्था परस्याः।
सृकं सशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रुन्तालिह वि मृधो नुदस्व॥

(ऋग्वेदः.[illegible].[illegible].[illegible])

Wilson Translation :Terrible art thou as a wandering lion who dwells in the mountains; come from a far-off distant (world); having whetted thy rapid and sharp bolt, destroy our enemies, INDRA, put to fight our opponents.

(H.H. Wilson .Rig-Veda Samhita.Vol-2.)

शुक्लयजुर्वेदीयपूर्णमन्त्रः: - "प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु विक्रमणेध्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा।" (*यजुर्वेदः*.५.[illegible])

रेखाव्यासेनकृतानुवादः:विष्णु अपनी सुंदरता के लिए प्रसिद्ध हैं. वे अपनी वीरता के कारण स्तुत्य हैं. वे सिंह व संवेग की तरह विचरण करते हैं. वे पर्वत मेंसब आश्रय पाए हुए हैं. इन विष्णु के तीनो पैंरो में सब लोक आश्रय पाए हुए हैं.(रेखा व्यास / *यजुर्वेद/पांचवा अध्याय* / [illegible])

मन्त्रांशस्य [illegible]		**कालानुपूर्वकं वेदभाष्यकाराणां भाष्यम्**				
	यास्कः	**दुर्गाचार्यः**	[illegible]	[illegible]	[illegible]	**दयानन्दः**
[illegible]	[illegible] मार्ष्टेर्गतिकर्मणः	[illegible], व्याघ्रः	[illegible]	[illegible]	व्याघ्रोवा सिंह	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	विभत्यस्मात्	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	कुत्सितचरो वक्रगत्या [illegible]	कुत्सितचरणः (कुत्सितगमनः हिंस्रत्वात्)	कुत्सितं चरति गच्छति	कुत्सितचर [illegible]	कुत्सितंचारी हिंस्रः प्राणिवधजीव [illegible]	कुत्सित- [illegible] वक्रगत्य [illegible]- [illegible]
गिरिष्ठाः	पर्वतनिवासी	पर्वताश्रयः (पर्वतनिवासी)	गिरौ वेदवाण्यां [illegible] वान्तर्यामिरूपे-ण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः/ पर्वतस्थितः	पर्वतनिवा [illegible]	पर्वतस्थानः गिरि वेदवाक्ये तिष्ठति इति गिरिष्ठा। / गिरिमेघा [illegible] गिरिरुच्यते	पर्वताश्रयी

निरुक्तकारेण यास्काचार्येण निरुक्तमिति निर्वचनशास्त्रस्य नैघण्टुककाण्डस्य प्रथमाध्ययस्य विशंतितमे पादे नैघण्टुकपदस्योदाहरणं प्रदर्श्यते। तदा किं तावत् नैघण्टुकपदमित्यस्य विषयस्य सरलतया अवगमनार्थं वैदिकवाङ्मयेभ्यो मन्त्रांशोऽयं निरुक्ते उदाहृतः। नैघण्टुकपदविषये निरुक्ते निगद्यते यत्-

"तद् यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्।" (*निरुक्तम्*.१.२०)

अर्थात् कस्मिंञ्चिद् मन्त्रे कश्चिद् देवो यदि मुख्यतया स्तुतो भवति अथापि तेन साकं

तस्मिन् मन्त्रे यदि केषाञ्चन देव-मनुष्य-जन्त्वादीनां नामोल्लेखः तिष्ठति तर्हि तत्र गौणरुपेणोल्लिखाः एते सर्वे पदार्थाः नैघण्टुकपदवाच्याः। नैघण्टुकपदबोधनार्थम् उदाहृतोऽयं मन्त्र ऋग्वेदे यजुर्वेद च उभयत्रैव प्राप्यते। ऋग्वेददृष्ट्या मन्त्रस्य मुख्यदेवस्तु इन्द्रो अपि च शुक्लयजुर्वेददृष्ट्या मन्त्रस्य मुख्यदेवो विष्णुः। मन्त्रांशेऽस्मिन् ऋग्वेददृष्ट्या इन्द्रेण साकं यजुर्वेददृष्ट्या विष्णुना साकं तुल्यते। मृग इति पदमत्र उपमानमात्रम्, न तु प्रधानम्। अर्थात् नैघण्टुकपदं प्राणीवाचकं गुणीभूतपदम् अप्रधानपदं वा। अत्र मृग इति पदेन ऋग्वेददृष्ट्या इन्द्रदेवः सूच्यते यजुर्वेद दृष्ट्या तु विष्णुः सूच्यते। लक्ष्मणस्वरूपमहोदयेन* मन्त्रांशोऽयम् अनूद्यते यत्- सर्वत्र परिभ्रमणरतः पर्वते □□चरन् हिंस्रपशुरिव।

निरुक्तकारेण यास्काचार्येण एकैकशो मन्त्रांशस्थितानां सर्वेषां पदानां विश्लेषणं वैज्ञानिकदृष्ट्या क्रियते। इदानीं पदभेदेन यास्ककृतव्याख्यानेन साकं यास्कोत्तरकालिनोः प्राचीनार्वाचीनयोर्भाष्यकारयोः कालक्रमानुपूर्वकमध्ययनं प्रदर्श्यते। मन्त्रांशे स्थितमादिपदं भवति '□□□'। अस्माकं विषयोऽयं सर्वादौ ज्ञातव्यो यत् मन्त्रांशस्थितं मृग इति पदं भीमः, कुचरो, गिरिष्ठाश्चेति पदत्रयस्य विशेषणपदम्। यास्काचार्येण वैज्ञानिकदृष्ट्या पदस्यास्य व्याख्याने औद्यत यत् "मृगो मार्ष्टेगतिकर्मण" (*निरुक्तम्*.१.□□)। अर्थात् मृग इति शब्दः गत्यर्थकस्य √मृग्-धारोरुत्तरे घ-प्रत्यययोगेनसमायातः। लक्ष्मणस्वरूपमहोदयेन मृगः इत्यस्य पदस्य अनुवादे स्पष्टतया उल्लिखितं □□-"Animal roaming every where."(TheNighanṭu and The Nirukta, L.Sarup, p.20).अर्थात् यास्काचार्यदृष्ट्या मृगो नाम पशुः। यः पशुः सर्वत्रैव परिभ्रमति। निरुक्तवृत्तिकारेण दुर्गाचार्येण 'मृग' इत्यस्य पदस्य व्याख्यानप्रसङ्गे शब्दस्यास्य सिंह, व्याघ्रश्चेति अर्थद्वयं स्वीक्रियते। यजुर्वेदभाष्यकारेण महीधरेणापि सिंहार्थे एव मृग इति पदं □ द्रियते। सायणाचार्येण स्वामीदयानन्देन च पदस्यास्य सिंहार्थैव स्वीक्रियते। उवटेनापि मृगपदस्य व्याख्यानविषये महीधरस्यैव अनुगमनं क्रियते। तर्हि अत्र मृग शब्दस्यग्रहणे विषयद्वयमस्माकं समक्षं प्रतिभाति। यथा-

- यास्कदृष्ट्या मृगो नाम पशुसाधारणः।
- यास्कोत्तरकालिकाभाष्यकारदृष्ट्या तु पशुविशेषः।

अनन्तरं मन्त्रांशस्थितस्य भीम इत्यस्य पदस्य व्युतपत्तिदृष्ट्या व्याख्याने यास्काचार्येण अभिभाष्यतेयत् "भीमः विभ्यत्यस्माद्"(*निरुक्तम्*.१.□□)। अर्थात् भीम शब्द √भी-धातो□ □□□□-□ प्रत्यययोगेन निष्पन्नः। अर्थात् यस्मात् लोका विभ्यति, स हि भीमाभिहितः। यास्कदृष्ट्या 'भीम'

---

*Like a fierce animal roaming everywhere, haunting the mountains. (*TheNighanṭu and The Nirukta*, L. Sarup , p. 20)

शब्दस्यार्थो 'भय[illegible]'। पदविषयेऽस्मिन् यास्कोत्तरवर्तिनां भाष्यकाराणां भाष्यानि विचार्यन्ते चेत् तर्हि निरुक्तवृत्तिकारात् दुर्गाचार्यादारभ्य महीधर-सायणाचार्य-उ[illegible]-दयानन्दभाष्येष्वर्थपार्थक्यं नोपलभ्यते। अर्थात् पदस्यास्य अर्थविषये यास्ककृतं मतमेव अनुरणितो भवति।

इतः परं कुचरो इति मन्त्रांशास्थितस्य पदस्य व्याख्याने यास्काचार्येण निगदितं यत् -"कुचर इति चरति कर्म्म कुत्सितम्" (*निरुक्तम्*. [illegible].[illegible])। अर्थात् येन कुतसित्कर्म क्रियते स एव कुचरः। अयम् अर्थस्तु गौणप्राणिनां विशेषणरूपेण प्रयुज्यते। परन्तु कुचर इति पदं यदा देवविशेषणरूपेण प्रयुज्यते तदा भिन्नार्थे प्रयुज्यते। विषयेऽस्मिन् यास्काचार्येणाभिभाषितं-"अथ चेद्देवताभिधानं क्वाय [illegible]" (*निरुक्तम्*. १.[illegible])। [illegible]र्थात् देवताया विशेषणरूपेण प्रयोगकाले कुत्र न गच्छति तिष्ठति [illegible]? इत्यस्मिनर्थे प्रयुज्यते। मृग इत्यस्य पदस्य विशेषणरूपेण यदा कुचर इति पदं प्रयुज्यते तदा दुर्गाचार्येणोच्यते-"कुत्सितचरणः"पदस्यास्य अर्थसंकेतः प्राप्यते यत् हिंसाबशात् कुत्सितगमनम्। [illegible]षये यदा कुचर इति पदं विशेषणरूपेण प्रयुज्यते तदा कीदृशः अर्थो भवति तस्मिन् विषये तेनोच्यते-"देवताभिधानत्वे क्वायं न चरति सर्वत्र चरतीति नेदमपि देवताभिधानं कुचर इति" (दुर्गाचार्यवृत्तिः)। अर्थात् देवविषये अयं कुत्र न तिष्ठति गच्छति वा ? इत्यभिप्रायः। अर्थात् कुचर इत्यस्य पदस्य अर्थग्रहणविषये व्याख्यानसाम्यं प्रतीयते। पदस्यास्य अर्थविषये महीधरः, सायणाचार्यः, उवटश्चेति भाष्यकारत्रयस्यापि यास्काचार्येण सह मतवैषम्यं न परिलक्ष्यते। कुचर इत्यस्य पदस्यापि यास्केन साकं तैः भाष्यकारैः भिन्नमार्गैःसमानार्थः स्वीक्रियन्ते। यास्कदृष्ट्या '[illegible]' [illegible]'कुत्सितचरो वक्रगत्या चरणशीलः' अर्थात् कुटिलगत्या विचरणशीलः सिंह एव कुचरो नाम्ना अभिधीयते।

अनन्तरं मन्त्रांशस्थितस्य गिरिष्ठाः इति पदस्य व्युत्पत्तिदृष्ट्या व्याख्यानप्रसङ्गे यास्काचार्येण निगद्यते यत्- "गिरिष्ठा गिरिस्थायी, गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्वतात् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा अर्द्धमासपर्व देवानस्मिन् प्राणन्तीति तत् प्रकृतीतरत सन्धिसामान्यात् मेघस्थायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव" (*निरुक्तम्*.१.[illegible])। अर्थात् गिरिष्ठा नाम पर्वतवासी। गिरि शब्दस्यार्थः पर्वतः। गिरि इति शब्दः पुनः उद्गिरणार्थकात् √गृ-धातोः परं इ-प्रत्यययोगेन निष्पद्यते। प्रायशो दृश्यते यत् भूमेरुपरि गिरिः समुत्थितो भवति। अपि च पर्वतात् पर्वत इत्युक्ते 'पर्व' शब्दात् परं मत्वर्थीयेन त-प्रत्यययोगेन पर्वतशब्दः जायते। एतद्विहाय पर्व शब्द पुरणार्थकात् √पृ-धातोः प्रीत्यर्थकात् √प्री-धातोर्वा परंवनिप्-प्रत्यययोगेन निष्पद्यते। अथ अर्द्धमास अर्थात् पक्षद्वयोर्मध्ये यः सन्धिरर्थात् सङ्गमदिवसो नाम अमावस्या पूर्णिमा वेति पर्व नाम्नाभिधीयते, यतः अनयो पर्वणोर्देवा हविषा प्रीता भवन्ति। अथापि पक्षद्वयवत् पर्वतस्थितानां शिलासमूहानामपि सन्धिरस्ति। उभयत्रैव सन्धित्वं समानम्। परन्तु शिलासन्धेः कारणन्तु कालस्य। अत्र कालसन्धेः सुसादृश्यत्वात् शिलासन्धिरपि पर्व नाम्नाभिधीयते। पर्व इव वैशिष्ट्यसाम्यकारणात् मेघोऽपि गिरिः इत्यभिधीयते।

गिरिष्ठा इत्यस्य पदस्य व्याख्यानविषये यास्क-दुर्गाचार्य-सा□□-दयानन्दैः क्रमानुसारेण पर्वतनिवासी, पर्वताश्रयः, पर्वतनिवासी, पर्वताश्रयी चेति समानार्थः स्वीक्रियते। परन्तु यजुर्वेदभाष्यकारेण महीधरेण यद्यपि यास्काचार्येण कृतार्थः (पर्वत स्थितः) अङ्गीक्रियते तथापि व्यापकार्थोऽपि संगृह्यते। तेनोच्यते- 'गिरि वेदवाण्यां गिरौ देहे वान्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठा।' अर्थात् वेदमन्त्रे शरीरे च यः तिष्ठति तौ उभौ अपि 'गिरिष्ठाः' अभिहितौ। अपरयजुर्वेदभाष्यकारेण उवटाचार्येनापि 'गिरिष्ठा' इतिपदस्य व्याख्याने महीधर इव गिरिष्ठा पदस्य यास्ककृतार्थं न परित्यज्य वेदमन्त्रे यः तिष्ठति सोऽपि गिरिष्ठा इत्यर्थः अङ्गीक्रियते। सम्भवतो गिरिष्ठा इत्यनेन पदेन उवटेन आमुष्मिकज्ञानमिति व्यापकार्थ अपि संगृह्यते।

नैघण्टुकपदस्याभिप्रायबोधनार्थं निरुक्ते उदाहृतस्य मन्त्रांशस्यास्य यास्काचार्येण साकं दुर्गाचार्यकृताया निरुक्तटीकाया महीधरः सायणउवटो दयानन्दश्चेति वेदभाष्यविदां भाष्यानां पदभेदेन विश्लेषणान्ते परिलक्ष्यते यत्- मन्त्रांशस्थितस्य मृग इति नैघण्टुकपदस्य विशेषणत्रयं वर्तते। यथा- □□□, □□□□, गिरिष्ठाश्चेति। तर्हि अत्र पदचतुष्टयेषु मृग इत्यस्य पदस्य भीम इति आदिविशेष्यस्य □र्थविषये यास्काचार्येण सह दुर्गाचार्य-महीधर-□□□□-□□□-दयानन्दनामधेयानां वेदभाष्यकार-चतुष्टयानाम् अर्थविषये किञ्चिदपि विमतं न प्रतीयते। तैः सर्वैरेव यास्कदिशा पदस्यास्य भयसूचकार्थोऽङ्गीक्रियते। परन्तु मन्त्रांशस्थितस्य मृग इति विशेष्यपदस्य, अपि च कुचरः, गिरिष्ठाश्चेति विशेषणपदद्वयस्य अर्थविषये यास्काचार्येण साकम् अपरवेदभाष्यकाराणाम् अर्थगतासङ्गतिर्जायते। तत्र मृग इति पदस्य यास्कदृष्ट्या अर्थस्तु पशुसाधारणः। निरुक्तवृत्तिकार-दृष्ट्या स एव मृगः सिंहो व्याघ्रोवेति पशुविशेषः, उवटाचार्यदृष्ट्यापि तद्वत्। पुनः महीधर-सायण-दयानन्दैः मृग इत्यस्य पदस्य केवलमेव सिंहार्थः समाद्रियते। अर्थात् एकस्यैव पदस्य अर्थत्रयमायाति। यथा- पश□□□□□□□, □□□, व्याघ्र वेति। अर्थात् एकस्यैव पदस्य भाष्यकारभेदेन पृथगार्थः प्रतीयते। अथापि निरुक्तकारेण साकं समयानुक्रमेण टीकाकार-वेदभाष्यकारयोर्मध्ये व्याख्यानवैषम्यमायाति। फलवशात् मन्त्रार्थेऽपि भाष्याकारभेदेनार्थवैभिन्न्यं परिलक्ष्यते। यथा- अत्र मृग इत्यस्य पदस्य भीमः, □□□□, गिरिष्ठाश्चेति विशेषणकारणात् महीधर-सायण-दयानन्दैर्मृगः शब्दस्य सिंहार्थः समाद्रियते। अपिच निरुक्तटीकाकारेण दुर्गाचार्येण यजुर्वेदभाष्यकारेण उवटेन च तस्यैव समपदस्य सिंहो व्याघ्रो वेत्यर्थोऽङ्गीक्रियते। तर्हि एतैर्भाष्यै यदि वेदमन्त्रार्थः पठ्यते, तर्हि सममन्त्रस्यार्थभिन्न्यं स्वाभाविकम्। यतो भयङ्करो हिंस्रः पर्वतस्थितः पशुरित्युक्ते न केवलमेव सिंहो व्याघ्रो वा बुध्यते। एताभ्यां पशुभ्याम् ऋतेऽपि भयानकः पशुरपि सर्वदा एव सुलभः। इतः परं मृग इति पदस्य विशेषणरूपेण कुचर इति पदस्य भाष्यविश्लेषणान्ते अर्थद्वयं परिलक्ष्यते। यथा-

□. यः पशुः हिंसायुक्तं कुतसित्कर्म करोति सैव कुचरः।

□. अपि च यः सर्वत्रैव गन्तुं शक्नोति।

पदस्यास्य यास्काचार्येण साकं तुलनात्मकाध्ययने निरुक्तटीकाकारस्य उल्लिखितवेद-भाष्यकारचतुष्टयस्यार्थग्रहणे किञ्चिदपि वैभिन्न्यं नोपलभ्यते। अनन्तरंगिरिष्ठा इत्यस्य पदस्य

भाष्यविश्लेषणान्ते दृश्यते यत्- गिरिष्ठा इत्यस्य पदस्य अर्थविश्लेषण 'गिरि' शब्दस्य अर्थचतुष्टयं परिदृश्यते। यथा- पर्वतः, □□□□□, □□□, देहश्चेति। अर्थात् यास्कोत्तरभाष्यकाराभ्याम् उवट-महीधराभ्यां यास्ककृतार्थं न परित्यज्य गिरिष्ठाः पदस्य व्यापकार्थः अचीयत। पदविषयेऽस्मिन् विषयोऽयं स्पष्टो यत् अत्रोल्लिखितेन वेदभाष्यकारचतुष्टयेन 'गिरिष्ठा' इत्यस्य पदस्य आद्यर्थं स्वीकृत्य द्वितीयार्थः प्रत्याख्यायते ।

□□□□□□

भाष्यभिन्नतायाः तात्त्विकमध्ययनयनार्थं प्रस्तुतस्य शोधपत्रस्य सूक्ष्मतया विश्लेषणात् परं ये विषया अस्माकं समक्षं प्रतीयन्ते ते अधस्तात् एकैकश उपस्थाप्यन्ते-

- यास्काचार्यदृष्ट्या मृगो नाम पशुः। परन्तु यास्कोत्तरभाष्यकारैर्निरुक्तटीकाकारेण दुर्गाचार्येण च स एव मृगः शब्दः सिंहो व्याघ्रो वेति पशुविशेषार्थे समाद्रियते। सम्भवतः अत्र मृगः शब्दस्य अर्थसंकोचनकारणादेव भाष्यकारेषु वैभिन्न्यमिदं परिलक्ष्यते।
- मूलनिरुक्तेन साकं निरुक्तटीकायामपि केषुचित् क्षेत्रेषु विचारभेदोऽवलोक्यते।
- □□□□-दयानन्दौ यद्यपि निरुक्तानुगामिनौ वेदभाष्यकारौ इति परम्पराक्रमेण स्वीकृतौ तथापि एतौ भाष्यकारौ अधिकेषु स्थानेषु निरुक्तकृतं विचारं निराकृत्य स्वीयविचारमार्गमनुसृतौ।
- उवटः महीधरश्चेति यजुर्वेदभाष्यकारद्वयेन यास्ककृतः पदार्थः सम्पूर्णतया न प्रत्याख्यायते। अपि च एकस्यैव पदस्य व्यापकार्थः समाद्रियते।
- वेदभाष्यवैभिन्न्यकारणात् वेदोत्तरकाले मूलमन्त्रस्यापि अर्थवैभिन्न्यमायातीत्यभिप्रायः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आङ्गलग्रन्थाः

H.H.,Wilson(Ed.).Rig-veda Samhita.Vol-2. New Delhi : Cosmo publication. 1977.

Sarup , Lakshman (Ed.) . The Nighaṇṭu and The Nirukta . Varanasi : MLBD. 1962.

संस्कृतग्रन्था

□□□□□, □□□ /*वेदव्यख्यापद्धतयः*/ दिल्ली : प्रतिभा प्रकाशनम्/२०□□ /

त्रिवेदि, पण्डित रामगोविन्द(अनु.) /*ऋग्वेद-संहिता सायणासाचार्यकृतभाष्यसंवलिता(सम्पूर्णम्)* / □□□□□: चौखम्बा विद्याभवन प्रकाशन /२□□□ /

शास्त्री , रामकृष्णः / *शुक्लयजुर्वेदसंहिता*/ बारा□□□ : चौखम्बा विद्याभवन /१□□□ /

सरस्वती, दयानन्दः /*ऋग्वेद-भाष्यम्* (सम्पूर्णम्) / □□□□, राजस्थान : वैदिक पुस्तका□□ / □□□□ /

बङ्गीयग्रन्थाः

□□□□□, □□□□□□, सम्पा. /*निरुक्त*(प्रथम अध्याय) /□□□□□: संस्कृत बुक डिपो./ □□□□ /

□□□, अमरेश्वर , सम्पा. / *निरुक्त* / □□□□□□ : कलिकाता विश्वविद्यालय /□□□□ /

न्यायदर्शनानुसारेण ईश्वरस्वरूपविचारः

[illegible]. दिलीपकुमारमिश्रः
शोधसहायकः
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
तिरुपतिः

उपक्रमः

दृश् धातोः करणार्थे ल्युट्प्रत्ययकृते दर्शनमिति शब्दः निष्पद्यते ; यस्यार्थः भवति ज्ञानसाधनम् । यद्यपि ज्ञानप्राप्तये नैकानि साधनानि सन्ति तथापि चाक्षुषप्रत्यक्षस्य सर्वाधिकतया प्रामाणिकता स्वीक्रियते । ज्ञानस्य सर्वाधिकप्रामाणिकतायाः दृढतायाः च उपरि बलं प्रदातुं दर्शनशब्दस्य प्रयोगः विधीयते । मनुना दर्शनं सम्यक्दर्शनशब्देनाभिहितम् । तथाहि -

सम्यक्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ।।[1] इति ।

सम्यक्दर्शनं संप्राप्य मानवः कर्मबन्धनात् विमुच्यते । दर्शनज्ञानमन्तरा मानवस्य मोक्षः नै[illegible] सम्भवति [illegible] आनुकूल्यप्रातिकूल्ये, प्रसादविषादादिविविधद्वन्द्वानां गुम्फनमेव जीवन[illegible] किन्तु मानवः स्वभावेन एतान् क्लेशान् दूरीकृत्य प्रसाद-माधुर्य-आनुकूल्य-सुखादीन्[illegible] अतः सः सांसारिकदुःखत्रयेभ्यः सन्तप्तं भूत्वा आत्यन्तिकदुःखविमोगार्थं सर्वदा प्रयत्नं कुर्वन्नेव भवति । एतदर्थं सः तान् उपायान् आश्रयते यैः पूर्णतया दुःखनाशः सम्भवेत् ।

दर्शनशास्त्रम् आस्तिकनास्तिकभेदेन द्वेधा विभक्तम् । "नास्तिको वेदनिन्दकः"[2] इति मनुवचनानुसारं यः वेदं नाङ्गीकरोति सः नास्तिकः इत्यर्थ आयाति । यश्च वेदसमर्थकः स आस्तिकः इति । दर्शनानि द्वादशविधानि । न्यायवैशिषिकौ, सांख्ययोगौ, वेदान्तश्चेति षट् आस्तिकदर्शनत्वेन प्रसिद्धानि । एवं लोकायतः, बौद्धः नाम योगाचारः, [illegible], सौत्रान्तिकः, माध्यमिकश्च, जैनश्चेति षट् नास्तिकदर्शनत्वेन प्रथितानि ।

न्यायदर्शनस्य प्रणेता महर्षिः गौतमः । अस्य दर्शनस्य प्रारम्भः प्रायः द्विशतं ख्रीष्टपूर्वे अभवत् । सत्स्वपि अनेकेषु दर्शनेषु न्यायदर्शनस्य अद्वितीयं स्थानमस्ति । "काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्" इति उक्तिरियं न्यायदर्शनस्य इतरदर्शनापेक्षया महत्त्वं प्रतिपादयति । "प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः" इति भाष्यवचनमेव न्यायदर्शनस्य आभिमुख्यं स्पष्टं सूचयति । प्रायतः न्यायदर्शनस्य प्रमेयप्रतिपादकप्रधानग्रन्थेषु ईश्वरतत्त्वं सम्यक् विचारितो वर्तते । न्यायसूत्र-न्यायभाष्य-न्यायवार्तिक-न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका-कुसुमाञ्जलिप्रभृतिषु प्राचीनग्रन्थेषु, न्यायसिद्धान्तदीप-न्यायसारादिप्रकरणग्रन्थेषु तथा तत्त्वचिन्तामणिप्रभृतिषु नव्यन्यायग्रन्थेषु ईश्वरतत्त्वनिर्णयाय बहु पराकान्तं नैयायिकैः ।

ईश्वरतत्त्वं तावदास्तिकैः सर्वैरपि अभ्युपगम्यते । यद्यपि आस्तिकाः सर्वे ईश्वरम् अभ्युपगच्छन्ति तथापि नास्तिकैः ईश्वरतत्त्वविषये क्रियमाणानामाक्षेपाणां परिहारं विना ईश्वरतत्त्वविषये मतिदार्ढ्यं न भवतीत्यतः ईश्वरतत्त्वमवश्यं परिशीलनीयमेव । दार्शनिकानां समेषाम् ईश्वरस्वरूपप्रतिपादने महान् अभिनिवेशो वर्तते । इदञ्च ईश्वरस्वरूपं किंरूपम्? इति विषये अस्ति विप्रतिपत्तिः आस्तिकदार्शनिकेषु॥ अतः अस्मिन् निबन्धे ईश्वरसम्बन्धिषु सत्सु बहुषु विषयेषु मयात्र न्यायदर्शनानुसारेण ईश्वरस्वरूपं संगृह्य उपस्थाप्यते ।

न्यायदर्शने ईश्वरस्वरूपम्

न्यायदर्शने द्वादशविधाः प्रमेयाः अङ्गीकृताः । तदुक्तं सूत्रकारेण "आत्मशरीरेन्द्रियार्थ-बुद्धिमन[प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्"[3] इति । तत्र आत्माख्यः प्रमेयः आद्यः । आत्मा तावद्|द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च इति । परमात्मा एव ईश्वरः ।

एवं न्यायसूत्रेषु चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निके सूत्रकारेण महर्षिणा गौतमेन ईश्वरस्य निर्देशः कृतः - "ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्"[4], "न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः"[5], "तत्कारित-त्वादहेतुः"[6] इति सूत्रत्रये । यद्यपि "ईश्वरः कारणम्" इति सूत्रे भाष्यकाराः कर्मफलसिद्धिः ईश्वराधीनेति मात्रं प्राहुः अथापि "तत्कारितत्वादहेतुः" इति तृतीयसूत्रे भाष्यकाराः ईश्वरस्य स्वरूपं विवेचयन्ति विवृण्वन्ति च ईश्वरस्य धर्मान् । तथाहि - [7]ईश्वरो नाम नित्यज्ञानेच्छाकृतिविशिष्टः जीवापेक्षया अन्यात्मा । स तावदात्मकल्पः । आत्मकल्पो नाम आत्मविशेषः । तस्य तावदधर्ममिथ्याज्ञानप्रमादाः इत्येते दोषाः न भवन्ति । स तावत् जीवानामणिमाद्यष्टविधैश्वर्यं ददाति । तस्येच्छानुसारी भवति धर्मः। प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसमूहान् तथा पृथिव्यादीनि भूतानि चायं प्रवर्तयतीत्यस्य महिमा । तथा च स्वकृताभ्यागमस्यालोपो भवति, जीवनिष्ठान् धर्माधर्मान् यतोऽयं प्रवर्तयति । अस्य कृतिरेव जगत्सृष्टिः । सा च सृष्टिः न स्वेच्छया भवति, अपि तु धर्माधर्मसाहाय्येन भवतीति कृत्वा स्वकृताभ्यागमो भवतीति न कार्यकारणप्रवाहस्य हानिरित्यर्थः । अयं भगवान् आत्मकल्पो भवतीति भाष्यकारेणाभ्यधायि । यथा पिता स्वापत्यानां हितं करोति तथैव भगवान् भूतानां जीवानामपि आत्मकल्पो भवति । अस्य भगवतः बुद्धिरेव जगन्निर्माणे हेतुभूतो धर्मः । शास्त्रेणायं सर्वद्रष्टा सर्वस्य बोद्धा इति ज्ञायते । ईश्वरः जगतः कारणम् । तस्य कारणत्वं नाम जगत्कर्तृत्वम् । सः न केवलं जगत्कारणं किन्तु जगत्स्थितिकर्ता जगल्लयकर्ता च । सः नित्यः विभुः एकश्चेति । श्रीमदन्नंभट्टेन उक्तं यथा - "तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव"[8] इति । [illegible]र्मफलदाता नियन्ता च इति सिद्धान्तः ।

न्यायमञ्जरीकारः न्यायमञ्जर्यां वेदस्यापौरुषेयत्वनिराकरणप्रसङ्गे वेदस्य कर्ता पुरुषः क इति प्रश्नं विधाय सः पुरुषः ईश्वरः एवेति साधयामास । तत्रायं ग्रन्थसन्दर्भः -

"वेदस्य पुरुषः कर्ता न हि तादृशस्तादृशः ।
किन्तु त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणः परमेश्वरः ॥

स देवः परमो ज्ञाता नित्यानन्दः कृपान्वितः ।
क्लेशकर्मविपाकादिपरामर्शविवर्जितः ॥"[9] [illegible]

अस्यायमर्थः - वेदस्य कर्तृत्वेन अभ्युपगम्यमानः पुरुषः अस्मदादिवन्न साधारणः किन्तु त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणः स इति । स ईश्वरः सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमान्, नित्यसुखी, [illegible] क्लेशकर्मविपाकादिरहितश्च इति । भगवतः सर्वज्ञत्वं श्रुतौ स्मृतौ च तत्र तत्र पठितम् । तथा च -

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
"उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥"[10]

इति गीतावचनं भगवतः सार्वज्ञत्वे प्रमाणम् । यथा कश्चित् कुलालः कुलालोत्पत्तिसम्विधान-प्रयोजनादिकं जानाति, जानन् च कार्यं करोति तद्वत् त्रैलोक्यस्य कर्ता त्रैलोक्यसम्विधान-प्रयोजनादिकं जानन्नेव त्रिलोकं सृजतीति तत एव हेतोः तस्य सर्वज्ञत्वम् आयाति इत्यभिप्रायः । [illegible] -

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्य नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥"[11]

इति मुण्डकश्रुतिरपि भगवतः सर्वज्ञत्वं प्रतिपादयति ।

न्यायमञ्जरीकारः भगवतः नित्यज्ञानं नित्यसुखञ्च प्रतिपादयति । तत्र प्रश्नः । ईश्वरस्य ज्ञानं नित्यमिति कुतः स्वीक्रियते? अस्मदादेः ज्ञानस्यानित्यत्वस्य सिद्धत्वादिति । तत्रेदं समाहितम् - ईश्वरस्य ज्ञानं यदि नित्यं न स्यात्, तदा इच्छाप्रेरणादेः तदानीमसत्वात् कर्माधीनः नानाविधव्यवहाराः निरताः भवेयुरिति ।

न च तर्हि प्रलयवेलायां किमर्थम् ईश्वरस्य ज्ञानं स्वीक्रियते, तदानीं सर्वकार्याणां विरतत्वादिति वाच्यम् । आप्रलयात् भगवतः ज्ञानं सिद्धञ्चेत् प्रलयकाले तस्य विनाशकारणानुप-लब्धेः भगवतः ज्ञानं नित्यमिति स्वीक्रियते ।

अयं भगवान् सुखीति स्वीक्रियते । "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतिबलात् नित्यं भगवतः आनन्दो भवतीति ज्ञायते । "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यस्यार्थः नैयायिकैरित्थं वर्ण्यते - ईश्वरः आनन्दवान् विज्ञानवान् नित्यश्चेति । नित्यः आनन्दवानित्यनेन वाक्येन लब्धेऽपि स चानन्दः नित्यः इति तु पूर्वोक्तरीत्या असमाभिः व्यवस्थापनीयम् । मनःसंयोगानपेक्षत्वात् तस्य आनन्दस्य नित्यत्वमित्यर्थः । यस्य सुखं नास्ति तस्यैवंविधकार्यारम्भयोग्यता न भवति । अतः इतरैः नैयायिकैः ईश्वरे सुखं यद्यपि न स्वीकृतं तथापि न्यायमञ्जरीकारः नित्यं सुखं भगवति स्वीकरोतीत्ययं विशेषोऽत्र ।

ईश्वरे इच्छा नित्या भवति। सैव जगदुत्पतिं, जगन्नाशं, जगद्रक्षणञ्च करोतीति स्वीक्रियते। परन्तु प्रयत्नविषये कश्चिद्विशेषोऽत्र दृश्यते। अस्माकं प्रयत्नः इव ईश्वरस्य प्रयत्नो न। तस्य प्रयत्नः संकल्पविशेषात्मकः। आगममपि उपोद्बलकत्वेनात्र प्रदर्श्यते "सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इति। अत्र कामशब्देन इच्छा संकल्पशब्देन प्रयत्नश्च उच्यते इति न्यायमञ्जर्याः व्याख्यानम्।

[illegible] -

"विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रै-
र्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥"[12]
"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति सर्वं न हि तस्य वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥"[13]

इति श्रुतयः भगवतः सर्वज्ञत्व-अशरीरत्व-नित्यत्वादीन् विशेषान् प्रतिपादयन्ति।

विद्वद्वरेण्येन भासर्वज्ञेन न्यायसारग्रन्थे ईश्वरानुमानप्रकरणे ईश्वरस्वरूपं प्रतिपादितम्। अयमत्र ग्रन्थसन्दर्भः - "तत्रैश्वर्यविशिष्टः संसारधर्मैरीषदप्यसंस्पृष्टः परो भगवान्महेश्वरः सर्वज्ञः सकल-जगद्विधाता"[14] इति। तन्मते ईश्वरः सकलैश्वर्यविशिष्टः, संसारधर्मरहितः, सर्वज्ञः, सकलजगत्कर्ता [illegible]

ईश्वरस्य स्वरूपं तत्तद्दर्शने कथमिति कुसुमाञ्जलिकारः ग्रन्थारम्भे आह यथा - "यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः शुद्धबुद्धस्वभावः इत्यौपनिषदः, आदिविद्वान् सिद्ध इति कपिल , क्लेशकर्मविकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः, लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेचि महापाशुपताः, शिव इति शैवाः, पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः, [illegible], यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, निरावरण इति दिगम्बराः, उपास्यत्वेन दर्शित इति [illegible], यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः, किं बहुना कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासते तस्मिन्नेवं जातिगोत्रप्रवरचरणकुलधर्मादिवदासंसारं प्रसिद्धानुभावे भगवति भवे सन्देहे एव कुतः? किं निरूपणीयम्? । त[illegible] -

"न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरगता ॥"[15] इति।

किञ्च "अनश्नन्नभ्योऽभिचाकशीति" इति योऽयं वेदमन्त्रः सः मन्त्रः भगवतः सर्वज्ञत्वसाधकतया एतैरुदाहृतः। यद्यपि वेदान्तिभिः अयं मन्त्रभागः पुण्यपापपरवशत्वाभावे साधकतया प्रयुज्यते, नैयायिकास्तु सर्वज्ञत्वसाधकतया प्रतिपादयन्ति। तच्च वेदान्तिनामपि इष्टमेव।

एवं रीत्या न्यायदर्शनानुसारम् ईश्वरस्वरूपं किञ्चिदत्र विवृतम्।

उपसंहृतिः

परमात्मतत्त्वमत्यन्तं गुह्यतमम्। श्रीमद्भगवद्गीतायां नवमाध्याये भगवान् श्रीकृष्णः आह -

इदं तु मे गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥[16] इति।

अस्यायं भावः - इदमत्यन्तं गुह्यतमं ज्ञानं ज्ञात्वा मानवः अशुभरूपकसंसारात् मुक्तो भविष्यति। ज्ञानमिदं संसारपाशमोचकम्। एवमेव दशमाध्याये भगवानुवाच -

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
[illegible]दिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः॥[17]

इति उक्तप्रकारेण भगवतः प्रभावं सुरगणाः ब्रह्मादिदेवगणा अपि न ज्ञातवन्तः। महर्षयो भृग्वादयोऽपि न विदुः। यतो हि एतेषाम् आदिकारणं भगवान् एव। अतः ते तं ज्ञातुं शक्नुयुः।

[illegible] "अनन्तपारं बहु वेदितव्यं अल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः" इत्यभियुक्तोक्त्या परमात्मस्वरूपम् अनन्तमपारं च वर्तते। तच्च वेत्तुमस्माकं प्रभूतः कालोऽपि नास्ति। तथा प्रयत्ने कृतेऽपि निरुपाधिका विघ्नाश्च सम्भवन्ति।

उपरोक्तप्रकारेण न्यायदर्शनमनुसृत्य सत्स्वपि बहुषु विषयेषु ईश्वरस्वरूपसम्बन्धि कतिपयांशाः मयात्र निबन्धे समुपस्थापिताः।

- सन्दर्भाः –

1. मनुस्मृतिः 6/74
2. मनुस्मृतिः 2/11
3. न्यायसूत्रम् 1/1/9
4. न्याय[illegible]त्रम् 4/1/19
5. न्याय[illegible]त्रम् 4/1/20
6. न्याय[illegible]त्रम् 4/1/21
7. न्यायभाष्यम्, तत्कारितत्वादहेतुः इति सूत्रभाष्यम्
8. तर्कसंग्रहः, आत्मनिरूपणम्
9. न्याय[illegible]ञ्जरी
10. श्रीमद्भगवद्गी[illegible] 15/16,17
11. मुण्डकोप[illegible]3/1/1
12. श्वेताश्वेतरोपनिषद् 3/3/3
13. श्वेताश्वेतरोपनिषद् 3/19
14. न्यायसारः
15. न्यायकुसुमाञ्जलौ प्रथमस्तवकारम्भे
16. श्रीमद्भगवद्गी[illegible] 9/1
17. श्रीमद्भगवद्गी[illegible] 10/2

SHODHA SAMIKSHA

A National Peer Reviewed Refereed Research Journal
in Education and Sanskrit

GUIDELINES TO AUTHORS

Submission of Manuscript should be the original work of the author(s). Author(s) is/are required transferring the copyright of the manuscript to the Publisher for publishing in the Journal. The publisher holds copyright of the manuscript nuless otherwise not communicated. It further implies that the manuscript submitted niether has published anywhere nor been kept under consideration for publication. The contributors must provide their affiliations and complete mailing addresses on their papers.

Submitted manuscripts in English/Sanskrit should be up to about 3000 words including abstract, tables and reference. An abstract of around 100 words, key words a brief description about themselves along with areas of their specializations may be submitted along with the manuscript.

The English manuscript should be submitted as MS word file in the Times New Roman (12size) with 1.5 spacing. The Sanskrit manuscript should be submitted as PageMaker file in AkrutiDevPriya (16size) with 1.5. spacing. Two copies of the manuscript, typed in one side along with the soft copy (email/CD) should be addressed to Dr.Sanat Kumar Rath, Editor, Shodha Samiksha, Shrishti Apartments, Simanta Pally, Santiniketan, West Bengla - 731235, E-mail - shodhasamiksha74@gmail.com or Dr.RamakantaMohalik, Regional Institute of Education, Bhubaneswar, Odisha ; E-mail : ramakantamohalik@rediffmail.com.

The Journal also reviews educational publications other than textbooks. Authors/publishers may send a copy of their latest publication for book review. The authors should provide the list of references at the end of the paper in sequence as per the guidelines and the examples sugested.

1. Pollard, A (2002), Reflective Teaching, Continuum, The Tower Building, London.
2. Mohalik R.K. (2010), In-service teacher education, Mahamyaya Publishing House, New Delhi.
3. Behera L. (2005), Evaluation of Elementary level teacher education syllabus of Odisha, Indian Education Review, New Delhi.
4. NCERT, National Curriculum Framework - 2005, National Council of Educational Research and Training, New Delhi.
5. Singh, Vetal (2009), Constructivism and teacher preparation at elementary stage. In constructivism and quality elementary education. Proceedings of National Seminar, 2009, 17-19 March, Bhubaneswar, pp.110-116.
6. Dalei, L (2010, Effectiveness of cooperative teaching strategy on achievement and a social competency. Unpublished Ph.D. Thesis, Utkal University, Bhubaneswar.

DECLARATION

1. Title of the Journal	:	**SHODHA SAMIKSHA** A National Peer Reviwed Refereed Research Journal in Education & Sanskrit
2. Language	:	Sanskrit and English
3. Periodicity	:	Half-early
4. Retail selling Price	:	1000/- (Annual Subscription)
5. Publisher's Name	:	Purnima Panda Secretary, RathaSevaPratisthanam At/P.O. - Sainkul, Dist - Keonjhar, Odisha - 758043
6. Place of Publication	:	Sainkul, Keonjhar, Odisha
7. Editor's Name	:	Dr.Sanat Kumar Rath Assistant Professor, Dept. of Education Vinaya-Bhavan, Visva-Bharati, Santiniketan, 731235
8. Owner's Name	:	RathaSevaPratisthanam Sainkul, Keonjhar, Odisha - 758043
9. Copy Righ Reserved	:	All Rights reserved by Author
10. Name of the Printing Press	:	Susana Computers, Near Ramakrishna Paradise, Old Maternity Hospital Road, Tirupati, Call No.9394895343

I, Purnima Panda declare that I am the Printer/Publisher of the Journal entitled "SHODHA SAMIKSHA" A National Peer Reviewed Refereed Research Journal in Education & Sanskrit and the particulars in respect of the said Journal give above are true to the best of my knowldge and belief.

Sainkul, Keonjhar, Odisha — Purnima Panda

January-June, 2019 — Publisher

SHODHA SAMIKSHA

A National Peer Reviewed Refereed Research Journal
in Education & Sanskrit

SUBSCRIPTION FORM

Enclosed DD* Number Dated From drawn on towards the annual/five years/life membership subscription of Shodha Samiksha : A National Peer Reviewed Refereed Research Journal in Education & Sanskrit.

SUBSCRIBER'S DETAILS

Name and Designation

Name of the Institute/College

Mailing Address* ....
....
....
....

PIN ....

Ph.No. Fax ....

E-mail ....

Date : Place: Signature

* DD to be made in favour of Secretary, RathaSevaPratisthanam, Sainkul, Dist - Keonjhar-758043 ; Account No. 541410100009011, Bank of India, Ramchandrapur, Keonjhar

SUBSCRIPTION			
Subscription	Annual	5 Years	Life Membership
Individual/	1000/-	4500/-	15000/-
Student			
Institutions/	1100/-	5500/-	20000/-
Libraries			

E-Mails : shodhasamiksha74@gmail.com
sanatrath74@yahoo.co.in ;; ramakantamahalik@rediffmail.com